

Szófejtő nyelvészkedésünkben e cikk folyamán nagy segítségünkre voltak irodalmi szövegek, viszont szófejtésünk eredményei jelesíróink műveihez szövegmagyarázatul is szolgálhatnak.

Ime egyfelől a nyelvtudomány és irodalomtudomány kapcsolata.

Szófejtéseink csak a szellemi és tárgyi néprajz segítségével sikerülhettek, viszont a nyelv kezdeti fokát mutató mondatnyi jelenségek, melyek értekezésünk folyamán kiderültek, az emberi szellem történetéhez hoznak adalékokat, s a földszíni elnevezéseknek és népi foglalkozások, eszközök szavainak megfejtése kiegészíti a magyar népélet történetét.

Ime másfelől a nyelvtudomány és néptudomány kapcsolata.

Együtt: a nyelv-, irodalom- és néptudomány kapcsolata.

Nagy feneket kell vetnünk, ha egy bokros szócsalád mezejéről minden kívét, minden magvas szálacskát egy asztagra akarunk rakni.

Mészöly Gedeon.

Szóhangulat és kifejező hangváltozás.

— Nyelvestétikai tanulmány. —

Ötödik közlemény.*

2. Hangutánzás.

... ott libben-lobban füstté lángon
Sok hervadt versem, hervadt virágom.
Kozma Andor.

A hangutánzás fejezete sokkal jobban ki van dolgozva a nyelvtudományban és a stilisztikában,¹¹⁹ semhogy hosszabban kellene időznünk ezen a ponton. Az expresszív hangváltozások felé vezető úton mégis három kérdésre kell választ

* V. ö. Szegedi Füz. II: 18, 82, 180, III: 18.

¹¹⁹ V. ö. Gombocz Zoltán, Jelentéstan, i. h.; Hangutánzás és nyelvtörténet, Magyar Nyelv 1913: 385. — H. Hilmer monografiájából (Schall-nachahmung, Wortschöpfung und Bedeutungswandel, Halle 1914) ha más nem, annyi mindenesetre leszűrődik, hogy sokkal több a hangutánzó eredetű szó, mintsem általában a nyelvtörténészek gondolják. Ezt a módszeres elvet érvényesítik Gombocz Z. és Melich J. az Etimológiai Szótárban.

adni: 1. mi a hangutánzás lényege; 2. mi a hangutánzás értéke a nyelv jelentéskifejező-ereje szempontjából; 3. milyen hangulati értéke van a hangutánzásnak?

*

Hangutánzás: a természet hangjainak¹²⁰ többé-kevésbé hű reprodukciója¹²¹ a beszélő által abból a célból, hogy az utánzott tüneménnyel kapcsolatos képzetek a hallgató lelkében fölkeltődjenek. A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Ami a hangutánzás lényegét illeti, mindenekelőtt külön kell választanunk azokat az eseteket, mikor a beszélő a természet hangjait reprodukálja és ezzel a hangot akarja jelölni. Ha valaki azt mondja: „*Piff, paff*, ledurrantotta“ — akkor a beszélő tényleg nem akar mást, mint utánozni¹²² egy hangot, mintegy illusztrálni azt a cselekvést, amiről referál. Itt a hangutánzó „szó“ tulajdonképp nem is szerves része a beszédnek, csak betét, amit helyettesíteni lehetne magával az utánzott hang megismétlésével is. A hangreprodukción túlmenő jelentése ebben az esetben nincs a hangutánzó szónak. Itt viszont kétségkívül megvan az ősi kapcsolat hang és jelentés között: a hangcsoport a beszélő akaratánál fogva szükségképpen és apriori jelenti a puskaropogás hangját.

Ha azonban közelebbről megnézzük a dolgot, itt is kitűnik, hogy az ősiség — a mai nyelvállapotról nézve — csupán látszólagos. A *piff, paff* valamikor spontán nyelvteremtés volt, expresszív utánzása valamely hangnak. Az így keletkezett hangutánzó szó azután egy bizonyos alakjában megállapodott és

¹²⁰ Szerepel hangutánzás a hangszerek elnevezéseiben is. A hangutánzás szempontjából nincs különbség „mesterséges“ és „természetes“ hangutánzás között. V. ö. Haraszti Emil, *Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszertörténetben*, Budavár, 1926: 16.

¹²¹ Kulcsár Gyula szerint (i. m. 1909: 24) a hangutánzó szó „nem pontos megfelelője a külső jelenségeknek, csak a hanghatása azonos“. Azonosságról beszélni talán túlzás volna. A beszélő maga is, ha jobban meg akarja közelíteni az eredeti hanghatást, nem használ artikulált, konvencionális hangutánzó szót, hanem közvetlenül utánozza a természet hangot valamiféle — a beszéd keretein kívülálló — artikulálatlan hangadással.

¹²² Ami az „utánzás“ tényét illeti, itt mindjárt megjegyezhetjük, hogy ez is konvencionális dolog, mert a *piff-paff-puff* semmiképpen sem tükörképe az egyhangú puskaropogásnak. A beszélő a magánhangzók változtatásával tetszetős hangjátékot ad, többet és mást, mint amit az „utánzott“ folyamat nyújt.

konvencionális hangutánzássá vált, amit egyik nemzedék örökségképpen átad a következőnek. A mai nyelvkincsben eltanult szó a *piff*, *paff*. Nem a természet hangjait utánozzuk vele közvetlenül, hanem reprodukáljuk azoknak a beszédét, akik szintén így tanulták elődeiktől utánozni a természeti hangot. A sokféle lehetséges utánzó-hangcsoport közül egyik, vagy másik állandósult. Ezt bizonyítja az is, hogy különböző nyelvekben ugyanarra a hangra más és más konvencionális utánzó-szó állandósult. A *piff-paff* mellett a magyar inkább a *puff* szót használja (lepuffant), míg a francia a *pan-pan!* vagy a *pi!* *paf!* *pouf!* szavakkal utánozza puskaropogást. Úgy látszik a *piff-paff* nem is eredeti magyar hangutánzó, hanem a németektől tanultuk.¹²³ Maga az a tény, hogy a hangutánzás terén kölcsön-szavakról beszélhetünk, azt bizonyítja, hogy a szinkronisztikus nyelvszemlélet számára az említett hangutánzó-típusnál éppen olyan konvencionális a kapcsolat hang és jelentés között, mint amilyen merőben esetleges és történeti a *ház* hangcsoport 'lakóhely' jelentése. Bizonyosnak vehető, hogy az olyan hangutánzó-eredetű szavaink, mint *kukucska!*, *fuccs*: jövevényszavak (*guck-guck*, *pfuschen* a németben). Számunkra a francia hangutánzó *flic-flac* nem kelti föl az estorpatogás, vagy a pofon képzetét, mert nem ismerjük a szó konvencionális „jelentését”. A magyar *zizeg* szó számunkra a levelek zörgését „utánozza”; a hasonló összetételű *zézayer* francia szó szintén hangutánzó, de „selypítést” jelent... A hangutánzó nyelvalak és a jelentés konvencionális kapcsolatára vall az a tény is, hogy ugyanaz a hangutánzó hangcsoport két különböző jelentéssel bírhat, mint pl. a *csitt!* és a *csitteg-csattog*.¹²⁴ Részben konvenciótól függ, hogy a *durran* a puskaapor hangját „utánozza”, a *csattan* pedig az erős ütését, a villámot. Fordítva is lehetne... A franciában nem hangutánzó a robbanás: *détonation*. Az ilyen

¹²³ V. ö. Schwendtner (i. m. 39) a hangutánzó indulatszók között említi a holland *paff* német, lengyel, svéd, francia, olasz, spanyol, oláh változatait, anélkül, hogy fölvetné a kérdést: spontán és helyi származású vagy modern elterjedés-e a szó.

¹²⁴ V. ö. még 'csitul' stb. (EtSz.) — Kozmánál (Magyar symphoniák, 1924: 83):

„Vig a kovács, pereg a kalapács,
Gyórs muzsikája csitteg-csattog.”

példák mindenesetre alkalmasak arra, hogy a hangutánzók „műhelytitkaiba“ bepillantassunk. A *durran* hangszíne valóban közelebb áll a tompa zörejekhez, míg a *csattan* „éles“ szókezdő mássalhangzója inkább utánozhatja a repesztő zajt. Ugyanebben a körben maradva: a *pattan*, tompább szókezdő *p*-je miatt, alkalmas a pillanatos mozgás érzetetésére; a *surran* szókezdő spiránsa pedig folyamatos cselekvést „utánozhat“, bár itt ajánlatos óvatosnak lenni a magyarázatokban...^{124a} Henri DELACROIX, a nyelv hangutánzó eredetének elméletéről szólva megjegyzi, hogy természetes eredetű hangszimbolikáról alig lehet szó: a hangutánzók csupán szórványos esetei a nyelvnek...¹²⁵ HORGER Antal, az egyetlen magyarnyelvű általános nyelvtudományi kézikönyv szerzője, szintén újabb eredetűnek tartja a hangutánzást: „a szókészlet legősibb rétegének hangutánzó eredetét lélektani alapon lehetetlenségnek kell tartanunk“¹²⁶

Konvencionális lesz a hangutánzó akkor is, ha a hang egyszerű reprodukcióján túlmenő jelentést kap; ha pl. a gyermeknyelv a *wau-wau!*, *gyi-gyi!* — ma már önmagukban véve is konvencionális — hangutánzók jelentését kiterjeszti magukra a hangadó állatokra: *wau-wau* > kutya, *gyi-gyi* > ló (a kocsis hangjáról). Eltekintve attól, hogy ezeket a szavakat a gyermek a felnőttektől tanulja, akik külön gyermeknyelvet találnak ki, amitől azután a felnövő gyermek szabadulni kénytelen: a hangutánzás és az azonosítás itt sem apriori szükségképeni. A legtöbb ilyen jelentésátvitel nem lépi át az occasionalis határt, vagy a gyermekszoba küszöbét. Ahol állandósul és közkinccsé lesz, ott sem mutat általános emberi szükségképeniséget: különböző nyelvek különböző hangutánzóval nevezik ugyanazt az állatot (*kakuk*, ném. *Kuckuck*, fr. *coucou*, ol. *cuculo*, ang. *cuckoo* stb.). Maga az álatnév mindig érzeteti a természeti hangokkal való egykori kapcsolatát, de divergáló jelentéskörnyezetben el is veszítheti ezt a hangutánzó hangulatot: *kakukfű*, *kakuktojás*.

Ki kell zárunk az expresszivitás lehetőségeiből azokat az eseteket is, amikor a szó csak egy későbbi fejlődés folyamán

^{124a} V. ö. dolgozatunk I. feje. (Hang és jelentés.)

¹²⁵ Le langage et la pensée, 1930: 131.

¹²⁶ A nyelvtudomány alapelvei, 1926: 20.

nyer olyan alakot, hogy „hangutánzó“-nak érezzük. A magyar *fecske* szót sokan hangutánzónak tartották és a ‚fecseg‘ igével rokonították, amíg ki nem derült róla, hogy finnugor eredetű és csak a magyarban lett ilyen jellegű.¹²⁷ A fordított hangfejlődés is előfordul:¹²⁸ a latin *tinnitire* csengő hangutánzó, francia származéka pedig — (re)*tentir* — alig valamelyest. Ugylátszik egyébként (ezt érdemes volna megvizsgálni a nyelvekben), hogy a hangutánzók ellenállóbbak, átmentik magukat a hangtörvények keresztezőin, mint pl. a magyar *pattan* (pattog, pattantyú stb.), amelynek szőkezdő *p*-je ugor eredetű és nem vett részt a *p > f* változásban.¹²⁹

Vannak végül olyan hangutánzónak nevezett onomatopoeitikus szavak, amelyek nem hangot utánoznak és mégis belső kapcsolatban állanak a jelzett tárgyképzettel. A hangcsoport akusztikai karaktere hangulati rokonságot éreztet bizonyos látási képzetekkel (mozgás, fény), sőt átvitt értelemben lelki jelenségekkel is. A mozgás pillanatnyi megindulása vagy állandó ritmusa könnyen társul a hangrezdülés vagy állandó hangrezgés képzeivel. (Az erős hangot fülünk lüktető mozgásnak érzi és a hangot a nyelv látási vagy tapintási képzetekkel is jelöli: rezgő, éles, mély, öblös, vékony hang stb.). Ilyen mozgást jelentő hangutánzók: libeg, lebeg, lobogtat, szökken, bukkán, illan, billen, surran, pattan, repdes, röpke. BÜRGER Lenore-jában:

Und hurra, hurra, husch, husch, husch...

A francia *dodeminer, dodiner, dandiner, dodeliner* jelentése:

¹²⁷ Horger Antal, A nyelvtudomány alapelvei, 1926: 19. — Melich János, Magyar Nyelv 1932: 243. — Mészöly Gedeon, Népünk és Nyelvünk 1935: 221—225. — A másodlagos hangutánzókról: Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1913: 385.

¹²⁸ Tanulságos a *cafat* szó fejlődése, amely eredetileg hangutánzó volt (*cuppog* stb.). V. ö. erről Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv IX: 390 és ETSZ 602.

¹²⁹ V. ö. Mészöly Gedeon, Szegedi Füzetek 1935: 221 — Cassirer, i. m. 138. (A hangutánzók ellenállanak a hangtörvényekkel szemben). — Schwendtner (i. m. 2) idézi Brugmann és Thumb könyvéből (Griech. Gramm.⁴, 7) a köv. mondatot: „Interjektion und onomatopoetische Gebilde bleiben vom üblichen Landwandel unberührt, weil sie aus der inneren Sprachform heraus immer wieder von neuem geschaffen und in die äussere Sprache eingeführt werden“.

hintázni, lóbálni. Ezeknél a tünetmenyeknél a látási érzetek mellett amúgyis percipiálunk bizonyos kísérő hangbenyomást, úgy-hogy a kétfajta — látási és hallási — tünetmeny azonosítása könnyen végbemegy. A fényjelenségek „hangutánzó“ ábrázolása épúgy a pillanatosság közösségén alapul, mint a mozgásé: *villan, csillan, villám*. A lelkiélet szavai más esetekben is eredetileg a konkrét érzéki észrevételek szavai voltak. A hangutánzó *döbben* (dobban), *összeroppan*, *meghibban*, *billent* (agyvelő), *repes*: egyszerű átvitelek.

*

A hangutánzó szavakkal nem tévesztendő össze azok az irodalmi tudatos eszközök, amelyek konvencionális jelentéssel bíró szavakat úgy kombinálnak, hogy együttlétük valami természeti hangot utánozzanak. Ezeket az a posteriori „utánzó“ szócsoportokat W. WACKERNAGEL az „értelem nélkül“ hangutánzó szavakkal szemben „értelmes“ hangutánzóknak nevezi. pedig félreértés elkerülése céljából jobb volna itt hangfestésről beszélni. GRAMMONT (i. m. 195) ebben a kérdésben a legtúlzottabb álláspontot foglalja el: „on peut peindre une idée par des sons“. Az ismert vergiliusi példa, amit oly sokszor idéztek már:

Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum
(Aeneis 8:596) —

nem áll hangutánzó szavakból, mégis — a ritmus, hangismétlések, mássalhangzótörődés, alliteráció stb. révén — a tompa dübörgést érzékelteti. Persze ehhez a jelentés konvergáló közreműködése szükséges, mert más jelentéstartalom mellett a hangfestés fölöslegessé, „kifejezésteleenné“, sőt esetleg kellemetlenné is válik, vagy komikussá lesz, mint VOLTAIRE-nek ez a nazálisokkal terhelt sora:

Non, il n'est rien que Nanine n'honore.¹³⁰

A stilisztikák tele vannak a költői hangfestés példáival. ARANYNÁL:

Búsan búgott lassú gyászének.

(Keveháza, 29.)

¹³⁰ Idézi H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, 1930: 48.

Csak még HEINE egyik strófáját idézzük, amelyre Oscar WALZEL hivatkozik:¹³¹

Eine starke, schwarze Barke
Segelt trauervoll dahin.
Die vermummten und verstummten
Leichenhüter sitzen drin. (Childe Harold.)

A versnek *a* és *u* hangra beállított tompa zengése konvergenciában van a tartalommal: Byron holttestét szállítják haza Angliába.

A jelentéssel való konvergencia — épúgy, mint a nyelv-szépség eseteiben láttuk — a hangutánzás hatásának is egyik követelménye. BALLY említett példája: *tinter* csak akkor „utánozza“ a csilingelő hangot, ha csilingelést jelent, nem pedig festést (*teinter*). *Lári-fári* hangutánzó, *Sári, Mári* nem. Ugyanez a viszony áll fönn *sziszeg* és *Sziszek, hopp!* és *Hopp-Múzeum* között. Természetesen vannak fokozati különbségek a hangutánzók között a hangutánzás mértékére nézve. *Grillon*-t kevésbé érezzük hangutánzónak, mint a primitív-familiáris *cricri*-t: *prücsök* intenzívebb alakja a *tücsök* szónak.,.

*

Arra a kérdésre, hogy mi a hangutánzás értéke a nyelv jelentéskifejező-ereje szempontjából, a felelet már benne foglaltatik az eddig mondottakban. Az ősi hangutánzók valóban „kifejeznek“ bizonyos hang- vagy fényjelenségeket, bár ez a kifejezés nem aequivalense a természeti tünetényeknek és a konvenció közrejátszását itt sem lehet tagadni. JÓKAI írja az *És* mégis mozog a föld első fejezetében: „*Gugyi* valamely szeszes italnak a neve; a *klipitroklapatorium* pedig már a hangzása után könnyen kitalálható, hogy kulacs“. Ha önkényesen gyártok is hangutánzókat a többiek mintájára, — pl. *sullyog, megköccentette* — a megértés számára majdnem kielégítő alapot szolgáltatok ezzel az új hangcsoporttal. Még átvitt, lelki értelmet is megközelítőleg kifejezhet a hangutánzás megfelelő jelentés-környezetben. Ha azt mondom, pl. egy találomra alkotott hangutánzó-jellegű szóval, hogy: fájdalmában *kóboldítottan* járkált — az új szót nagyjában mindenki el tudja helyezni a

¹³¹ Leben, Erleben und Dichten, Leipz. 1912: 27.

lelki jelenségek szavai közé... A hangutánzás nem mindig úgy keletkezik, hogy ösztönszerűen reagálunk valami érzéki észrevételre. Hangutánzó jellegű, analógiákra formált tetszőleges szavak többé-kevésbbé érthetők: *ógg-mógg*,¹³² *mócorog*, *böccörög* (v. ö. kódorog, lödörög), *sorcog*, (v. ö. serceg), *csuszog*, (v. ö. csüsszan, csoszog), *matat* (v. ö. motoz) stb. Itt természetesen a meglévő jelentések asszociatív hatása játszik közre. Ugyanez a jelenség észlelhető új szavak megtanulásánál: az új szó hangzásbeli analógiák révén valamennyire beilleszkedik az ismertjelentésű nyelvkincsbe. Aki először hallja a *rusnya*, *gacsos* szavakat, a szöveg magyarázó hatásától függetlenül is a pejoratív megjelölések közé fogja őket sorolni. A hangalak — analógiák és reminiscenciák révén és talán valami belső alakulásnál fogva is — bizonyos keretek között a megértés eszköze és valamennyire eligazítja a hallgatót. (Bajos elképzelni, hogy a *rusnya* hangcsoport valami „kedvező“ „dicséretes“ tulajdonságot jelentsen a magyar nyelvben.) De gyakran félreértések is származhatnak az önkényes ráértésből. KOSZTOLÁNYI Dezső hívta föl, helyesen, a figyelmet arra a tényre, hogy a legtöbb magyar ember 'elaltat', 'megnyugtat' jelentést tulajdonít a *zsongít* igének.¹³³ A tévedés nyilván a *zsibbaszt* számlájára irandó, amely szintén „hangutánzó“ és amelynek legszonorikusabb része (*zs-*) azonos a *zsongít* szókezdő hangjával. Magamon tapasztaltam, hogy 'frugális lakoma' kifejezés könnyen 'pompás, bő lakoma' jelentésűnek értelmezhető, részben a 'lakoma' jelentése miatt, részben a gyakran amelioratív-nagyító értelmű *-alis* végzet analógiájára. Az ismeretlen szó akusztikai alakjának megtévesztő asszociációi okozták a „helytelen“ jelentés változást az *iromba* szó esetében is: a ritka szó eredetileg szín-fajtat jelentett, de mélyhangú tónusa és az 'otromba', 'goromba', 'domb', 'irdatlan nagy' szavakkal való akusztikai hasonlósága miatt fölvette a 'formátlan' jelentést.¹³⁴ Még JÓKAI is így használja.

¹³² Jókai szavai: „A fiskális sokáig előggott-móggott rajta.“ (És mégis mozog a föld, I: 79, 1925.)

¹³³ Ebben a mondatban: „zsongítja a zsigereket, idegeket“. Pestri Hírlap 1935 máj. 12.

¹³⁴ V. ö. Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1916: 340. — Szabó Endre, Magyar Nyelv 1918: 103.

VÁZSONYI Izidor jegyezte föl a ráértésnek egy ilyen akusztikai alapon magyarázható kisiklását (Magyar Nyelv 1931: 120). Egy tapolcai asszony mondta: „A beszélgyirül is látszik, hogy egész normális, mer minden bolondságot összebeszél“. Az idegen hangcsoportoknak gyakori pejoratív értelmének analógiájára jelent itt 'normális' abnormist.

Az állatok elnevezésében is szerepet játszhat a hangutánzás,¹³⁵ bár az erre vonatkozó fejtegetés nyelvtörténetileg bizonytalan alapon áll. Az Etymologiai Szótár hivatkozó-hajtó szókból magyarázza a *csikó* eredetét.

Mindenesetre annyit megállapítottunk vehetünk, hogy a hangutánzók bizonyos fokig kapcsolatban állanak a jelentéssel. De ezek a jelentések szűk körre szorítkoznak és egyáltalán nem lehet — amint a hangutánzók rajongói szeretnék — nyelv-ideálnak tartani a hangutánzók túltengését. A zene sem tud képzeteket kelteni, a hangutánzás is csak körvonalaiiban, fölvilágításában jelzi a természeti jelenségeket. Másrésztől viszont: valamint a nyelv szépség nem valósulhat meg csupa zenei hangokból, úgy a nyelv jelentéskifejező ereje is primitív maradna, ha a beszéd csupa olyan hangcsoportokra tagolódna, aminek jelentését ki lehet találni. A hangutánzók túltengése puerilissé tenné a nyelvet¹³⁶ és a költők hangfestő-törekvése is komikussá lesz, ha túlzásba megy, mint pl. DU BARTAS eposzának (Semaines, 1578) sokat idézett barokk stílusa, amely a ló száguldását ilyen eszközökkel akarja érzékeltetni: „... le champ plat bat, abat, détrappe, grappe, attrape le vent qui va devant...“

Semmiképen sem lehet azt mondani, hogy a csupán „természet-hangokból“ álló, primitív nyelv ideálja lehetne az emberi beszédnek. Egy ilyen „általános“ még az állatok által is érthető nyelvről ír humorral R. HAMERLING:¹³⁷

¹³⁵ V. ö. Magyar Nyelvőr, 1915: 356 és Meyer-Lübke, Germ. Rom. Monatschr. 1909.

¹³⁶ Noreen (i. m. 282) említi a japán nyelvet, amely szükségét érzi, hogy a fogalmi beszédet kísérő hangutánzókkal érzékeltesse, illusztrálja: pl. „az ég dörög, gorogoro“. Hasonló alapon komikus volna egy ilyen magyar mondat: „Tizenkét óra van, bimbam“.

¹³⁷ Homunculus, 253. Idézi R. M. Meyer, Künstliche Sprachen, Indogerm. Forsch. 1901: 79.

... eine Sprache
 Angepasst den Stimmorganen
 Auch der Tiere: ganz aus Lauten
 Der Natur gebildet, Tönen
 Und Geräuschen in verschiedner
 Stärke, wechselnder Betonung,
 Abgestuft in Höhe, Tiefe,
 Und begleitet von Gebärden,
 Deutungsvoll dem Sinn vermittelt.

Ez a nyelv, bármilyen „szép“ volna is talán akusztikailag, elégtelen volna még a legzeneibb költők megszólaltatására is.

Az értelem fejlődésével a nyelv akkor lett magasabbrendű jelentéskifejező eszközzé, amikor elhagyta a természethangokkal való közvetlen kapcsolatok materiális világát és elvontabb régiókba emelkedett. A nyelvnek ezt a fejlődését találoán vázolja IMRE Sándor: „A nyelv változik, ez kétségtelen... Szaporodnak az elvont szólások, kevesednek a kezdetleges érzés- és ösztönhangok, hangutánzók; — eltompul ezek iránt az érzés és ... a természet zenéje, mint a fű növése, csak fíromabb érzéseknek lesz hallható... A szók mindinkább ismeretlen eredetű s nem jelentő, hanem csak jelező eszközzé lesznek s általában mindig kevésbé érezzük, csak értjük azt, amit beszélünk.”¹³⁸ Amit IMRE Sándor félszázaddal ezelőtt ilyen biztos intuícióval megérezett, a mai modern nyelvtudomány sem vall másként. Ha a dolognak szavakkal való jelölése (signe verbal) — írja H. DELACROIX (Le langage et le pensée, 1930: 598) — nem volna egyéb, mint másolata vagy töredéke a dolognak: mire mennénk vele? A szójelnek éppen abban van az értéke, amiben eltávolodik a dologtól. Ha talán valamikor szimbolikus-közvetlen kapcsolata is volt a dologgal, a nyelv mindinkább fogalmakon épül föl...

*

Ami a hangutánzás hangulati értékét illeti, kétségtelen, hogy ezen a ponton nagyobb kifejezési lehetőségek vannak, mint a jelentések terén. Ha az explikáló, logikus nyelvet — BALLY nyomán¹³⁹ — lineáris vonalnak képzeljük, akkor a hang-

¹³⁸ Tanulmányok, I, 1897: 63.

¹³⁹ V. ö. A nyelvi kifejezőség formái c. id. dolgozatomat (Minerva 1927: 67–81), ahol ezt a kérdést bővebben tárgyalom.

utánzó szavaknál ez a vonal összesűrűsödik, vertikális irányban kirezgéseket kap: a kifejezés mikéntjéhez kapcsolódó, a kifejezésbe impliciten beleértett érzelmi assziációk — és pedig mind a jelző, akusztikai részhez, mind pedig a jelezett, tárgyi képzethez kapcsolódó asszociációk — nagyobb mértékben vannak jelen, mint egyéb szavak esetében.

Ez a tény azonban egy újabb kérdést involvál. Miért „érzelemmdús“ a hangutánzó és hangfestő szó? Miért expresszív, hangulatkifejező a *döbben* és miért nem a *megijed* szó?

Nyilván azért, mert a hangutánzó-hangfestő szavak már akusztikai megalkotottságuknál fogva olyanok, hogy alkalmasak az asszociációk fölkeltésére. Ezek a szavak valamennyi nyelvben első hallásra feltűnnek és szinchronisztikusan összefüggnek. Külömböznék a többiektől. Mintha valami hang-séma szerint lennének alkotva. A magyarban túlnyomóan kéttagúak és két szótagjuk között ikerített hosszú mássalhangzó van: *csusszan, lobban, durran, cuppog, nyekken, csesszen, puffog*. Egy másik típus: a 2—3 rövid szótag (*libeg, sürög, dübörög*). Legerősebb dinomikus hatású az egytagú, hosszú mássalhangzóval zárt: *puff, bumm! hopp! huss, durr!* Talán az önkénytelen „expresszív“ ejtés — erre még visszatérünk — erősebben föl is hívja rájuk a figyelmet, nyomatékkal és éreztetve a szótagok közti különbséget. A séma fölismerése megkönnyíti a megértést akkor is, ha újonnan alkotott a szó. Az első típus tulajdonképpen azonos a harmadikkal. Jellemző rájuk a hosszú mássalhangzó, amely — ha utána magánhangzó következik — explosio-szerűen végződik a nem-explózáknál is. Megfigyelhető az erősebben rezonáló, 'n + mássalhangzó' jelenléte is sok hangutánzóban: *Sang, Klang* a németben; *cantus*; a francia 'tabourer' mellett az arab eredetű *tambour*; *zeng, zong, bong, kong*.¹⁴⁰ Az *l* és az *r* gyakran szerepel a hangutánzóknak,¹⁴¹ különösen explózákkal társulva (*kr, br, tr, dr*); gyakori az *f*-kombináció is (*flatus*); a *ci* hangcsoport egész sor variációját adja a hang-

¹⁴⁰ A „harang“ párhuzamos alakjai megvannak a csuvas (*χoran*) és a mongol (*χaranga*) nyelvekben. V. ö. Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1907: 400. — Haraszti Emil, i. m. 23.

¹⁴¹ V. ö. pl. Indiában: *tarai-turai* 'trombita'; fr. *trompe*; m. *tárogató, nyenyere, doromb*. Haraszti Emil i. m. 20—21.

festésnek és a hangutánzásnak.¹⁴² A hangutánzókon lehet tanulmányozni, milyen hangvariációkat érez expressziveknek a nyelv.

A legfontosabb azonban itt is a jelentés szerepe. Sűrítettséget, elevenséget, ritmust, vitalitást érzünk bele a hangutánzóba, mert a jelentésük mozgásképzeteket, gyors, vagy intenzív fény- és hangtüneményeket idéz föl. A szó tárgyi kapcsolatai mozgalmas szituációt evokálnak és a nyelv elvont nyugalmaiba mintha közvetlenül beleszólna a természet.

Hang és jelentés konvergenciája a konkrét jelenségek primitívebb, de hangulatos világába vezet bennünket. A hangutánzás nem is a tudomány nyelvének, hanem a költészetnek és az affektív beszédnek ösztönös, vagy tudatos eszköze.

*

Még csak egy dologra kell utalnunk a hangutánzókkal kapcsolatban. Arra a tényre, hogy a hangutánzó-alkotás ma is eleven gazdagodási forrása a nyelveknek, részint új hangutánzó keletkezése révén, részint pedig oly módon, hogy a meglévő hangutánzó szóképzés, vagy jelentésváltozás útján beleszólnak a nyelvnek nem-expresszív szókincsébe. A magyar nyelv onomatopoeitikus jellegű szavainak nagy része nem finn-ugor eredetű, hanem már a magyarság külön életében keletkezett.¹⁴³ Kultúra és hangutánzó nyelvalkotás nem zárják ki egymást¹⁴⁴ és az ilyen irányú nyelvfejlődés lehetőségei végtelenek. BABITS Mihály írja:

... egész nap *csirreg* a fülembé,
dalt töredezt halkán.

(Versenyt az esztendőkkal, 1933: 12.)

Még az idegen hangutánzó utánzatai is befogadhatók nyelvünkbe:

Zeig, *placcsog* a szélben a vitorlaponyva.^{144a}

Meglepő, hogy például éppen a racionalizmusáról ismeretes fran-

¹⁴² Cincál, cincéllő, cincer, cincifinci, cincin, cincina, cincog, cinege, cingemangál, cini-cene, cinege, cipákol. V. ö. Gombocz-Melich, Etsz.

¹⁴³ Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1913: 386.

¹⁴⁴ V. ö. Cassirer, i. m. 138.

^{144a} Babits, u. o. 66. — V. ö. német *platschl!*, *platschen*, *plätschern*.

cia nyelv mennyi onomatopoetikus eredetű szót használ főnévként vagy igeiként, sokszor hangulatilag közömbös dolgok megjelölésére: *ouistiti* (brazíliai majom), *haler* (kutyát uszítani), *mirliton* (fuvola, krémes sütemény) stb.

3. Hangmetafora és elemi rokonság.

Szeplőtelen szűz nyelvet csak Amerika vagy Polynésia' sivatagjain kalandozó vad csoportok között kell keresni.

Helmecci Mihály, 1816.

A magyar nyelvben valamely csodálatos, titkos erő lapang — írta FOGARASI D. János száz évvel ezelőtt,¹⁴⁵ a romantikus nyelvfilozófia álláspontján a homályosan fölismerhető népszellem megnyilvánulásait keresve a konkrét nyelvtények mögött. Könyvéhez W. T. KRUG német fichteianus filozófusnak *Fundamental-Philosophie*-jából¹⁴⁶ veszi a mottót: „Der menschliche Geist, indem er seine Tätigkeiten und Vermögen durch Worte bezeichnete, hat die Natur derselben, wenn auch nicht klar eingesehen, doch dunkel geahnet und gefühlt“. Valami ködös megsejtés, a dolgok lényegének ösztönszerű fölismerése adja — e fölfogás szerint — a neveket a tudatunkban tükröződő világ jelenségeinek. Tehát ősi és szükségképeni kapcsolat állott fenn a szó és a jelentés között. Ennek a „metafizikai“ nyelvszemléletnek veszedelmeire — a pozitív szófejtés és a hangmagyarázat délibábos hipotézisei kapcsán — már rámutattunk. De FOGARASI elméletében mégis van egy helyesen tapogatózó föltevés, bár a fogalmazása nem elégíti ki a mai tudományos fölfogást: „A vastag hangok vastag, nagy, magos dolgokat, vagy durvákat jelentettek, a vékony finom hangok finom, kellemes stb. dolgokat“.¹⁴⁷ Ez így általánosságban természetesen nem áll meg, de vannak szórványos esetek, amikor feltűnő, hogy bizonyos alakpárok veláris változata intenzívebb jelentéssel bír vagy valami távolabbi dolgot jelöl meg, mint a palatális forma.

¹⁴⁵ A magyar nyelv metaphysicája vagy a betűknek eredeti jelentései a magyar nyelvre alkalmaztatva, Pest 1834. (V. ö. dolgozatunk I. feje.)

¹⁴⁶ § 79. — Krugról v. ö. W. Windelband, Lebrb. d. Gesch. d. Philos. 1916: 481 és 488.

¹⁴⁷ I. m. 47. — V. ö. róla még: Losonczi Zoltán, Nyelvőr 1915: 415.

Ez a Fr. MÜLLER-től és HUMBOLDT-tól már leírt¹⁴⁸ jelenség, amely WUNDT¹⁴⁹ óta *hangmetafora* néven ismeretes, valóban a nyelvkeletkezés egyik ősi-expresszív formájának tekintendő.

Az *a, o, u ~ e, i* váltakozás az adverbiumoknál és a névmásoknál távolabbra, illetőleg közelebbre utalást jelöl, tehát nem „utánoz“ hanem viszonyt fejez ki, ami már az abstractio birodalmába tartozik. WUNDT a hamita nyelvekre hivatkozik, ahol *u* jelenti a legnagyobb, *i* a legkisebb távolságot. Az Ewe-nyelvben a hosszú mély hangon ejtett melléknév valami nagy tárgyra vonatkozik, a rövid és magashangú pedig az ellenkezőjére. Nyilvánvaló itt, hogy a hangszín egyuttal jelentéskifejező is, de nem általában, hanem csak bizonyos esetekben.

GOMBOCZ Zoltán a finnugor nyelvek hangmetaforáit állította össze.¹⁵⁰ A finn *tuo* ('az') magashangú megfelelője: *tä-mä* ('ez') A vogul *tu* ('az') mellett ott van a *ti* ('ez') alak. Hasonló alakpárok a magyar *itt ~ ott, így ~ úgy, ez ~ az, ide ~ oda*.

Természetesen ezeknél a jelenségeknél egy bizonyos nyelvtörténeti állapottal állunk szemben. A mai francia *ici ~ là* fölmutatja ezt a fokváltakozást és ha visszamegyünk a latinra (*ecce hic ~ illac*) még mindig megvan a hangmetafora. De megvolt-e az „ősi“ nyelvállapotban? Vagy csak történelmi kifejlődés eredménye? Az alakpárok nagy száma és a legkülömbözőbb nyelvekben való előfordulása (ném. *hier ~ dort*) arra mutat, hogy a kapcsolat hang és jelentés között mégsem véletlen.

Megvan az intenzitás-váltakozás az igéknél és a névszók-nál is az úgynevezett ikerszókban¹⁵¹ *kever ~ kavár, döbben ~ dobban, lebeg ~ lobog; serkentő ~ sarkantyú,*¹⁵² *keret ~ ka-*

¹⁴⁸ V. ö. Cassirer, i. m. 140.

¹⁴⁹ Völkerpsychologie I, I. 1911: 348—368.

¹⁵⁰ A magyar tört. nyelvt. vázl. Pécs 1926: 13. — Cassirer (i. m. 140) mássalhangzóknál is elfogad hangmetaforát: az első személy névmása *m*, a másodiké *t* kezdésű az indoeurópai és uralalt. nyelvekben.

¹⁵¹ V. ö. Horger Antal, A hangrendi párhuzam, Magyar Nyelv 1927: 127. — Horger helyesen utalt rá, hogy a párhuzamosság gyakran nem ősi, hanem egy eredetileg vegyeshangú szó kétirányú illeszkedéséből származik. A párhuzamosság lehet egy véletlen fejlődés eredménye is; a 'karom nem a 'köröm' változata, hanem elvonás a 'karmol' igéből (v. ö. még Horger, Magyar Nyelv XXII: 344).

¹⁵² Magyar Nyelv 1915: 80.

rima,¹⁵³ *cse*ntre ~ *csan*tra.¹⁵⁴ A németben: *zick-zack*, *kl*ing-*kl*ang stb.¹⁵⁵ A magyarban azonban mindenesetre óvatosnak kell lennünk a hangmetaforák keresésénél azon ténynél fogva, hogy nyelvünk hangrendi párhuzamossága lehetővé teszi nagyon sok szónál az „átcsapást”. Jövevényszavak ilyen utólagos átcsapás folytán váltak alakpárokká: pl. *gurba* (*girbe-gurba!*) > *gürbe* > *görbe*.¹⁵⁶ Az is tény, hogy az intenzitáskülömbőség nem minden alakpárban található meg, mint arra HORGER Antal rámutatott *for*gatag ~ *för*geteg, *ont* ~ *önt*.¹⁵⁷ Utólagos alakpár a *torzs* ~ *törzs* (német *torsch*) is, amely utóbbi mindenesetre gondolkozóba kell, hogy ejtse azokat a puristákat, akik folyton „törzsökös” magyarságukat emlegetik... A magyar nyelvszellem magyarabb, mint a puristák: az idegen szót befogadja, hogy gazdagodjék vele, aztán teljesen megmagyarosítja.

A franciában vannak modern keletkezésű hangjátászó szavak, amik ellentétes hangszínű magánhangzókából vannak össze-téve, a jelentésükben is mintegy összefoglalva díszparát dolgo-kat: *bredi-breda*, *tric-trac*, *flic-flac* (ostorpattogás), *méli-mélo* ('mélange confus' Hatzfeld-Darm.), *et patati et patata* (össze-vissza fecsegés), *bric-à-brac* (innen-onnan mindenféle holmi). Hasonló „kollektív” jelentésű alakpárok a magyarban: *ringy-rongy*, *csip-csup*, *giz-gaz*, *dirib-darab*, *immel-ámmal*, *dib-dáb*,¹⁵⁸ *heje-huja*, *herce-hurca*, *retye-rutya*, *zene-bona*. A né-metben: *Sing-sang*, *Kling-kl*ang, *Tingel-tangel* stb. Nyilvánva-lóan érezhető a metaforikus intenzitás-külömbőség, amely bi-zonyos jelentésmódosulással jár, a h a n g u t á n z ó k n á l.¹⁵⁹ A ne-

¹⁵³ V. ö. Aranyánál: „Le a Tiszáig, melyen túl ama

Berek sötétül, a táj karama.”

(A tetétleni halmon.)

¹⁵⁴ V. ö. Fülöp Adorján, Az ikerszók, Az Erd. Múz. Egylet kiad. 1889: 161.

¹⁵⁵ V. ö. W. Meyer-Rinteln, Die Schöpfung der Sprache, Leipz. 1905: 15.

¹⁵⁶ V. ö. ezekről Horger Antal, Magyar Nyelv 1927: 131.

¹⁵⁷ Magyar Nyelv 1927: 138. — V. ö. még: gyim-gyom, kip-kop stb. Apor Dezső, Az ikerszók, 1906: 13.

¹⁵⁸ V. ö. erről Szarvas Gábor, Magyar Nyelvőr 1890: 35—37.

¹⁵⁹ Horger Antal (Magyar Nyelv 1927: 129) itt is kritikával nézi az adatokat. Szerinte sok hangutánzó alakpár úgy jött létre, hogy egymás-tól függetlenül különböző vidékeken keletkeztek a mély, illetve magashangú alakok és csak a köznyelvben kerültek egymás mellé.

vetés „utánzása“ egész skáláját jelentheti az utánzott lelkiállapotoknak: *haha ~ hehe ~ hihi ~ hoho ~ höhö ~ hühü ~ huhu*. A *dérrel-durral* összefoglaló jelentésű, mint az előbb említett példák. A *libeg* könnyedebb mozgást jelöl, mint a *lobog*.¹⁶⁰ A *rebeg* zajosabb párja a *robog*. *Billeg* és *ballag*, *csihol* és *csahol*: már jelentés-divergenciába jutott hangutánzó egy-egy közös képzetnek.¹⁶¹ Az egyéni nyelvhasználat ha előnyben részesít bizonyos alakokat az alakpár másik tagjának rovására, az akusztikai hatás és a vele összefüggő jelentésárnyalat kedvéért választja ki a neki kedves szót. Így GÁRDONYI, aki úgy látszik szerette a magashangú formákat: *csihel* (*csihol* helyett)) *kikirikelés* (kukorékolás), *nyekereg* (nyikorog).¹⁶²

Nyelvünknek ezt a sajátosságát — pusztán stilisztikai szempontból — a költők már régen észrevették. SZEMERE Pál írja:¹⁶³ „Egyik különös tulajdonsága az a mi nyelvünknek, hogy kiváltképen a természeti hang-szavakat hím és nőstény hangon egyszersemind ejteni szokta. Így a *csetten* és *csattan*; így a *libeg*, *lebeg* és *lobog*; így a *csereg* és *csorog* s többek“. Nincs kétség az iránt, hogy a magánhangzók artikulációja bizonyos zenei sajátosságokat hoz magával, aminek aztán más és más hangulati hatás felel meg,¹⁶⁴ de a hangmetafora, amely jelentés-differenciákat hoz létre, csak néhány nyelvi képződményben mutatható ki.

Ennek ellenére vannak nyelvészek, akik az „ősi“ nyelvteremtést, ahol tehát belső kapcsolát áll fönn hangalak és je-

¹⁶⁰ V. ö. még lippentős (tánc), lopakodik. V. ö. R. Prikkel M., Magyar Nyelv 1906: 10. Bánkról írja Katona színpadi utasítása: „magánkívül sok ideig tipeg, tapog“ (I. földv.).

¹⁶¹ V. ö. még: Gombocz Zoltán, Magyar Nyelv 1913: 388. — Wundt, Völkerpsych. I, 1: 324.

¹⁶² V. ö. Rubinyi Mózes, Magyar Nyelv 6: 376, Vértessy Aranka dolgozatáról (Gárdonyi nyelve, 1910).

¹⁶³ Kaz. Lev. 8: 546 (1811). — Molecz Béla, A nyelvújítás korának nyelvészépítő törekvései, Szentesi reálgimn. 1928: 11.

¹⁶⁴ Katona József nyilván a magánhangzók hangulati hatásának különbözőségére is gondol Gertrudis szavaiban: „Uralkodás! Parancsolás! minő más már csak ennek még a hangja is! mint engedelmeskedni...“ (IV, 1.)

lentés között, ma is általánosan lehetségesnek tartják,¹⁶⁵ bár hangmetafora is ma már csak analógiás alapon vagy csak korlátozott területeken¹⁶⁶ keletkezik és az indulatszók, hangutánzók — amint ezt már láttuk — nem alkalmasak arra, hogy szükségképpen fejezzenek ki valamely jelentést. Mindaz, amit hangszimbolika címén proponáltak, mint a nyelv onomatopoetikus eredetének bizonyítékát (HUMBOLDT), a nyelvtörténet világánál bizonytalanná válik.¹⁶⁷ SCHUCHARDT¹⁶⁸ „az átkutatást keresést, kotorászást jelentő igékben a *fu* (fű, fo) hangcsoportot“ fedezte föl. Minthogy azonban itt olasz és francia dialektusok variánsairól van szó, a közös eredet vagy kölcsönzés lehetősége nem zárható ki. Az itt fölhozható modern magyar példák pedig (*furkál, fűrkész* stb.) módszeresen nem vehetők össze a román alakokkal. Az „utólagos“ hangszimbolika természetesen nagy szerepet játszik a nyelv (főleg irodalmi) életében: vannak „szuggesztív“ szavak, amelyek utólagosan lesznek azzá, bizonyos föltételek mellett.¹⁶⁹

Mindazonáltal föl kell vetnünk a kérdést: van-e lélektani alapja a hangmetaforának? A tények láttára mással, mint igen-nel nem felelhetünk. Megfontolást érdemel például egy gyermeknyelvi kreáció, amit H. Delacroix (i. m. 335) idéz Gabelentz nyomán (Die Sprachwissenschaft, 1891: 65). Egy gyermek „Papa“ helyett „Pupu“-nak nevezte apját, ha bundában látta. A gyermek ösztönszerűleg megérezte, hogy a beszéd „kifejezésre“ használja föl a hangok különbözőségét. Az *u* hang nyilván erősebb intenzitást (felöltözöttség, nagyobb alak) jelöl.

¹⁶⁵ Cassirer (i. m. 139), amint ezt már fentebb említettük, helyeslőleg idézi G. Curtius nyilatkozatát (Grundz. d. griech. Etymologie⁵, 96), amely szerint az indogermán nyelvek a **sta* hangcsoporttal azért jelölik az 'állás' képzetét, a **plu* csoporttal pedig a 'folyás'-t, mert belső ösztönük parancsolja, hogy az említett képzeteket szükségképpen ezekkel a hangokkal jelöljék... V. ö. H. Paul óvatosabb nyilatkozatát (Prinzipien⁵, 1909: 176): „Kein Zeitpunkt, in welchem die Urschöpfung abgeschlossen wäre“.

¹⁶⁶ V. ö. a reduplikációról alább: dolgozatunk III, 5. feje.

¹⁶⁷ V. ö. dolgozatunk I. feje.

¹⁶⁸ Zeitschr. f. rom. Phil. 15: 119 és 21: 201. Idézi Simonyi, M. Nyr. 1915: 398. V. ö. még M. Nyelv 4: 38, 80.

¹⁶⁹ V. ö. erről dolgozatunk II. 1—3. feje. és R. M. Meyer, Deutsche Stilistik, München 1906: 28.

NOREEN (i. m. 284) hasonló esetet idéz a gyermeknyelvből, ahol a hangszimbolika — föltehetően — ösztönös: *likill* = 'baba-szék', *lukull* = 'nagyapa széke'. NOREEN rámutat arra is, hogy kis dolgokra utaló kifejezéseket (pl. 'kisfiú') aránylag magasabb hangnívón ejtünk, mint az ellenkező jelentésűeket ('nagy-nagy').

*

Az ősnyelvhez, amelyben talán szükségképeni volt a kapcsolat hangalak és jelentés között, más úton is próbáltak közelíteni. A nyelvhasználat módszerével megállapított történeti nyelvrokonságon kívül vannak egymással rokonságba nem hozható nyelvekben olyan meglepő egyezések, amik esetleg közös termékei a nyelvteremtő embernek. Hugo SCHUCHARDT írt erről a kérdéstről és az elemi rokonság műszót használta az egyezések jelölésére.¹⁷⁰ A magyar *tántor*-szónak megfelelői vannak a török (*tantra*-) és az európai indog. nyelvekben (szerb *tentati* stb.): itt nincs átvétel, hanem hangteremtő megegyezés... SCHUCHARDT szerint „általános lelkitulajdonságok” magyarázzák, hogy bizonyos dolgok azonoshangú megnevezést kapnak egymástól távolálló nyelvekben. SIMONYI Zsigmond¹⁷¹ igyekezett példákkal illusztrálni SCHUCHARDT elméletét. Hivatkozik például arra, hogy a nazálisok sok nyelvben „egészen természetesen társulnak a tagadás képzetével”. Ezt a példát rögtön egy ellenpéldával illusztrálhatjuk: egész hosszá sora él a nyelvekben az orrhang nélküli tagadásnak. A magyar *nem*, mihelyt erősebb emócióról van szó, helyet ad az *a! e!* indulatszónak. Az olasz *no* mellett ott van a belélegzéssel ejtett *c-c!*. A finnben a tagadás: *ei*. HORGER Antal (i. m. 106) tanulságos példákat idézett annak bizonyítására, hogy mennyi véletlen egyezés lehetséges a legtávolabbi nyelvekben: mandunéger *ën* ~ m. *én*; baszk *bake* ~ m. *béke* stb.

Minél tökéletesebb az „elemi” egyezés, annál gyanúsabb. A maláj *ne*... *poem* lehet egyértelmű szerkezett a francia *ne*... *point* tagadó-formulával, de itt legfőljebb csak az emberi gondolkodás egyezéséről lehet szó (amit senki nem tagad). A *ne*...

¹⁷⁰ Magyar Nyelvőr, 1912:6 és 212. — Schuchardt elméletét elfogadja H. Delacroix, *Le langage et la pensée*, 1930: 5.

¹⁷¹ Történelmi vagy elemi rokonság? Magyar Nyelvőr, 1915:3.

point hangtanilag és mondattanilag is új fejlemény az irodalmi latinhoz képest, úgyhogy ebből a tényből semmi következtetést nem lehet levonni hang és jelentés szükségképeni kapcsolatára.

4. *Hangsúly és melódia.*

Nem oly hangon volt ez mondva,
Hogy sokáig vagy hiába . . .
Arany.

Van-e jelentéskifejező ereje a hangsúlynak, a mondat melódiájának? A kérdésre adható felelet első része: hangsúly és melódia nélküli beszéd nincs. Ez nyilvánvalóvá teszi, hogy a nyelv hangulati hatásához és a szavak jelentéséhez hozzátartozik a hangsúly és a melódia. További lépés: lehet-e analizálni a beszédet olyan módon, hogy lemérhessük azt a hatást, amely specifikusan a hangsúlyhoz és a melódiához fűződik? Erre csak egy mód van: a hangsúlyt és a melódiát változtatni és aztán figyelni, hogy történik-e egyidejű változás a beszéd hangulatában és jelentésében.

Magát a dinamikus hangsúlyt a gyakorlatban nem lehet elválasztani a melódiától, de elméletben megkíséréljük külön nézni a két tényezőt. Ezt a különbségtevést definiálja TOLNAI Vilmos, aki alapvető tanulmányt írt a magyar hanglejtésről: „míg a hangsúly lelki okát az értelemben kell keresnünk, addig a hanglejtése (melódia) az érzelemben van. A beszédet kísérő minden érzelmi velejáró a hanglejtés változásában nyilvánul: nyugodt közlés, meghatottság, kíváncsiság, csodálkozás, kételkedés, fájdalom, harag, türelmetlenség, meglepetés, csalódás, fenyegetés... mind más-más dallammal színezi a beszédet.”¹⁷² MÁTRAY Gábor *Rendszeres szavalattana* (1861)¹⁷³ megkülönböztet és z t a n i n y o m a t é k o t és h a n g l e j t é s t, amelyek közül az előbbit a „főeszme”, utóbbit a velejáró érzelmek kifejezésére használjuk...

A hangsúly és melódia alább tárgyalandó esetei a beszéd egyes részeit relative, egymással összehasonlítva adják. Lehet azonban az egész beszéd eltérő a normálistól: erősebben hangzó

¹⁷² Magyar Nyelv, 1915: 54.

¹⁷³ Idézi Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1915: 57.

és magasabb hangszínen tartott, pl. akkor, ha messzire kiabálunk, vagy pathetikusan „fölemeljük” a szavunkat; a suttogás szintén generálisan expresszív formája a beszédnek (pl. kifejezhet bizalmatlanságot, bizalmasságot, félelmet).¹⁷⁴ A beszéd hirtelen zöngétlenné válása, mintegy lehanyatlása, sokféle érzelmet fejezhet ki. A szimbolikus-sejtető intonáció más lelkiállapotra utal, mint a derűs-köznapi valóságok hangszíne.

a) Expresszív hangsúlyozás.

Lors même qu'une phrase paraît entièrement inexpressive, l'intonation et la mimique du parleur montreront, au moins faiblement l'affectivité de sa pensée.

Ch. Bally, *Le langage et la vie*, 1926:24.

A szó önmagában is bír hangsúllyal, de a szó csak absztrakció: a nyelv igazi élete a mondatban van. A mondathangsúly nem azonos a szóhangsúllyal. Szónoki, vagy érzelmes beszédben a mondat hangsúlya is megváltozik.¹⁷⁵ Ezek itt az alapvető és bizonyítandó tételek.

Vegyük példának a francia hangsúlyozást, amely azért is alkalmas erre a célra mert a francia nyelv — ezt bárki tapasztalatból tudhatja — jelenleg éppen egy nagy változási folyamatát éli.¹⁷⁶ A magánhangzók eliziójáról és az így keletkező mássalhangzó-torlódásról már szoltunk.¹⁷⁷ Ezzel egyidejűleg és párhuzamosan a dinamikus hangsúly elhagyja helyét és a szó végéről a szó elejére törekvő tendenciát mutat. Ennek a mélyreható változásnak — amely a francia nyelvnek egész akusztikai jellegét és érzelmi hatását megváltoztatja — vannak föltételei, éppen az érzelmes beszédben.

¹⁷⁴ V. ö. még Noreen, i. m. 118 és 129.

¹⁷⁵ V. ö. K. Vossler, *Positivismus und Idealismus*, 79. l. Az erősségi hangsúlyról. V. ö. Horger Antal, *Általános fonetika*, 1929: 19.

¹⁷⁶ Ez a hangsúly-eltolódás bárki által észlelhető, de a nyelvészek már konstatálták. V. ö. Karl Vossler, *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*, 1921: 114. — Meyer-Lübke, *Hist. Gramm. d. fr. Spr.* § 185.

¹⁷⁷ V. ö. dolgozatunk I, 4. feje.

Ismeretes, hogy a latin-francia nyelvtörténet folyamán milyen szerepet játszott a dinamikus hangsúly: a hangváltozásokat befolyásolta, legfőképpen pedig szótag-konzerváló szerepet játszott. Ilyenformán a nyelv akusztikai karakterét elsősorban a hangsúlyos szótagok adják meg. Ez a hangsúly pedig — amilyen állandó például a magyarban — olyan labilissá vált a franciában. Az ingadozás oka az emfatikus beszédmodor.

Bizonyos emóció eredménye mindenekelőtt a familiáris beszéd, amely a szók hangalakját sőt egész testét megváltoztatja. NYROP¹⁷⁸ idézi a következő affektív mondatokat: „C'est une affaire *colossale*!” Hasonló: „C'est *incroyable*!” A paroxyton mellett erős szókezdő hangsúly jelentkezik, ösztönszerűleg, a csodálkozás intenzitásának kifejezésére. A példák tetszés szerint szaporíthatók: *immédiatement* ~ *immédiatement*; *insupportable* ~ *insupportable*; „un spectacle *inoubliable*!”; *irrévocablement*!

A „mais non” tagadás a legkülömbözőbb hangsúlyozással ejthető. „Mais *non*”, egyszerű elhárítás, amelynek értelme erősíthető a dinamikus hangsúly fokozásával. „Mais non”: az első szó hangsúlyozásával bizonyos lekicsinylést, jóindulatú tagadást lehet kifejezni.

A helyzet ma már az, hogy némely szó gyakrabban kap emocionális hangsúlyt, mint normálist; főleg a gyakran használatos szók: adverbiumok (*beaucoup*, *beaucoup* helyett) melléknemek (*incroyable* ~ *incroyable*), főnevek (*bandit* ~ *bandit*), igék (*hurler* ~ *hurler*), de különösen „szitokszók” (*salaud* ~ *salaud*).¹⁷⁹ Kényszerű hangsúlyváltozást visz a párisi argot-ba a szavak lerövidülése is. *Professeur*-ből *prof* lesz, a hangsúly teljes hátrálásával. Hasonlók: *rabiautage* ~ *rabiau*¹⁸⁰, *mélodrame* ~ *mélo*, *l'Intrasigeant* ~ *l'Intran*; összetételeknél: *taximètre* ~ *taxi*, *Boulevard-Saint-Michel* ~ *Boul' Mich'*, *sous-officier* ~ *souseff*. Egyenműek felsorolásánál a hangsúlyozás mintegy ösztönszerűleg egyformásul és a szó elejére (egytaguaknál a névelőre) rögzítődik: *j'ai vu des enfants* (*enfants*

¹⁷⁸ Gramm. hist. IV, 1913: 94 és 105.

¹⁷⁹ V. ö. Kr. Nyrop, *Manuel phonétique du français parlé*, Copenhague 1923: 115.

¹⁸⁰ Említi Pierson, i. m. 247.

helyett), des *soldats*, des *filles*...¹⁸¹ Az eltolódás még tovább mehet, néha a névelő előtti kötőszóra: „*et des larmes, et des jalousies, et des querelles*...“ Az utóbbi példában a beszélő a hangsúlyeltolódással bizonyos bosszúságot is éreztet, a dolgok szünni nem akaró ismétlődése miatt... Hangsúlyt kap a francia szó eleje az alexandrinusban is, ha olyan hosszú a szó, hogy nincs második hangsúly a félsorban: Tu l'as *vu*, tel quil *est* // dans sa *différenté*.^{181a}

Az ilyen módon helyéről elmozdult hangsúly expresszivitása nem terjed túl bizonyos hangulatok közvetítésénél. A beszéd megélt, a beszélő mintha bizonyos fontosságot tulajdonítana annak az egységnek, amelyet kiemelt az értekező próza hangsúlyozásának sorozatából. Nagycbb nyomaték esik a megváltozott hangsúlyba, ha egy egész kifejezésre vonatkozik. A hangsúlytalan névelő ilyenkor erősebb hangsúlyt kap, épúgy, mint a fölsorolásnál. GAMILSCHEG¹⁸² példája: *la belle affaire*! Itt a névelő hangsúlya megváltoztatja a jelentést és a *la* egyértelmű lesz a *quelle* mutatónévmással. Egy ilyen francia mondat, mint: „C'est *le* médicament qu'il vous faut“ — magyarra csak körülírással fordítható le: „ez az egyedüli, az igazi gyógyszer amire önnek szüksége van, *az* ön gyógyszere“. Ebből a példából is kitűnik, hogy a dinamikus hangsúly egészen különleges jelentőséget tud egy kifejezésnek adni. Nem tévesztendő össze ez a példa a magyar kiemelő hangsúllyal, ami egyébként szintén jelentésmódosító. Itt nem mondathangsúlyról van szó, — mint a magyar „kiemelésnél“, ahol a szóhangsúly változatlanul marad — hanem arról, hogy a „névelő + névszó“ képletben a hangsúly eltávolodik a szó végéről és szót hangsúlytalanul hagyva magára a névelőre kerül.

A francia szónoki-logikus beszéd állandóan él a gondolati kiemelésnek azzal az eszközével is, hogy a szó vége helyett a szó elejére teszi a nyomatékot, NYROP¹⁸³ példája: „Ce que

¹⁸¹ Használó emfaticus hangsúlyeltolódásra (*lebendig*) mutat rá F. Grönninger, Die Betonung der Mittelsilbe in zweisilbigen Wörtern, Freiburg. 1914.

^{181a} Idézi Grammont, i. m. 97.

¹⁸² Zur Einwirkung des Affektes auf den Sprachbau, Neuphil. Monatschr. 1930: 25; idézi Spitzer Leo, Magyar Nyelvőr 1931: 123.

¹⁸³ Manuel és Gramm, hist., i. h.

vous appelez *arranger*, je l'appelle *déranger*". Az ilyen kiemelésmodot veszi NOREEN antithetikus hangsúlyozásnak (i. m. 121): „Adolf Schlegel, nicht *Friedrich* Schlegel“. Noreen azt a hipotézist is megkockáztatja (124), hogy a mai konvencionális hangsúlyozás valamikor értelmi, logikus vagy ritmikus volt és csak később állandósult mai jelentéstelen formájában.

A szóhangsúly megváltozása a magyarban szintén lehetséges, mint logikai eszköz.¹⁸⁴ Ha az *immédiatement* (prózai hangsúly) és az *immédiatement* között a különbség tisztán hangulati, a magyar *leírta* és a *leírta* között jelentésbeli differencia áll fenn. Egy szónoklatból idézem a következő mondatot: „Nem az egyes ember, hanem az emberiség java a fontos...“ De lehet a magyarban is tisztán hangulatkifejező a hangsúlyváltozás: egyneműek fölsorolásánál, ami analóg a francia nyelvből említett esetekkel. Ilyenkor a magyarban is a névelőt hangsúlyozzuk: „*a* földem szántatlan, *a* szőlőm kapálatlan, *a* krumpelim szedetlen“.¹⁸⁵ Hasonló névelő-hangsúlyozás áll be némely káromkodásban: „*az* apád!“ Ehhez a jelenséghez a romanista SPITZER Leó szólt hozzá¹⁸⁶ és — utalva az ismert francia analógiákra — a hangsúlyváltozást az emfaticus beszéd kereteibe utalja: „Ezek kétségtelenül olyan esetek, midőn az elemi indulatkitörés a szokásossal ellenkező hangsúlyozást kényszerít ki“. Vagy a fölsorolás részeinek egyformaságára utal, vagy pedig ösztönszerű kitöréssel nyomósítja a névelőt: mindenképen szemantikai funkciót végez a hangsúly...

A hangsúly-eltolódásnak itt is nyilván az érzelmi beállítottság az oka. Az érzelem melódiát visz a nyelvbe (v. ö. erről alább) és a melódia hullámozása egyuttal a hangsúlyt is oda-viszi, ahol a dallam tetőpontját éri el. Így jön létre nyelvjárásokban a szóközépi vagy szóvégi hangsúlyozás: „nem adom

¹⁸⁴ A magyar hangsúlyra von. v. ö. Fogarasi János, Atheneum 1838; Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1915: 55. — A logikai-dinamikus hangsúly és a magyar szórend viszonyáról v. ö. Kicske Emil, Hangsúly és szórend, Magyar Nyelvőr 1890: 6, 153 stb. — Az ősi magyar nyelvben és finnugor nyelvek egy részében (v. ö. Horger, i. m. 104) „szabad“ volt a hangsúly. Hogy a szó elejére történt rögzítődése milyen okokra vezethető vissza (nyelvkeveredés? emocionális hangsúlyozás?) nem dönthető el.

¹⁸⁵ V. ö. Tolnai Gyula, Magyar Nyelv 1931: 179.

¹⁸⁶ Magyar Nyelvőr 1931: 123.

én azt ötvenír“, „hát neked *adott*-i?“¹⁸⁷ Ez a hangsúly-hullámzás a szónoki beszédben gyakori jelenség. Látszólag minden explikativ szándék nélkül, pusztán akusztikai öncélból, a variáció kedvéért, vagy a beszéd elernyedésének meggátolására a hosszabb hangsúlytalan részekben mellékaktusok nyomulnak elő és így a beszéd dinamikájának hullámvölgyei új emelkedésre kapnak. Magam figyeltem meg szónoklatban a következő, lassú ritmusú hangsúlyozást: „Azon az *értekezlet*en nagyon *érdekes* volt X. Y. *főlszólalása*...“

Nagy szerepe van a hangsúlynak az izoláló nyelvekben, ahol grammatikai funkciót végez nemcsak a szórend (mint a franciában), hanem a kiejtés dinamizmusa is.

A franciában megfigyelt dinamikus hangsúly, mint kiemelő-jelentésszínező eszköz a nyelv absztrakt jellegébe egy új motívumot vezet. A szórendi-fogalmi explikáló kiemelés mellé ('c'est lui qui...') grammatikai funkcióval jelentkezik a beszélő kiemelő, vagy emocionális kifejezőmódja, amely tisztán akusztikai jellegű és mégis megértésre talál. Hogy ez mennyire pluszt jelent a beszéd testén, arra BALLY¹⁸⁸ példáját idézhetjük: „C'est mon *ami* qui sera content!“ Ez a mondat formailag a szórendi kiemelést mutatja, de az „ami“ erős-affektív hangsúlya és magasabb hangszíne miatt nem azt jelenti, amit explikáló beszédben jelentene („a barátom lesz megelégedve, nem valaki más“), hanem azt, hogy: „nagyon meg lesz elégedve a barátom!“. Így kap szemantikai értéket a hangsúlyváltozás.

Mi az oka ennek az érzelmi hangsúly-túltengésnek a franciában? Talán a háborús évek érzelmi chaosza és a háború utáni világ-átalakulás, amely a francia gondolkodás higgadt, racionális rendszerét is megbolygatja? Mindenesetre eleven példáját látjuk most magunk előtt annak, amit már a hangváltozások magyarázatánál fölhoztak: hogy emocionális okok működnek a nyelv hangéletében. A hangsúly eltolódik és megvan a lehetőség a legkülömbözőbb hangváltozásokra.¹⁸⁹

A hangulatkeltő vagy jelentés-kifejező logikus-emfatikus hangsúlyt a német nyelv szintén ismeri: sokkal nagyobb erővel

¹⁸⁷ V. ö. Viski Károly, Magyar Nyelvőr. 1919: 70.

¹⁸⁸ Stylistique et linguistique générale, Archiv f. neuere Sprachen, 1912: 116.

¹⁸⁹ V. ö. még dolgozatunk III, 6. fej.

hangsúlyozva a nyomatékot,¹⁹⁰ mint a francia. „Ein lieber Freund”: egyszerű konstatálás. „Ein lieber Freund!”: érzelmes megjelölés. Ismert példa az „Ausserordentlicher Professor”, amely hivatalos állást definiál, míg az „ausserordentlicher Professor” hangsúly a rendkívüliségre, kiválóságra irányítja a jelentést. J. MINOR¹⁹¹ említ néhány esetet, ahol a mondathangsúly eltolódik: „O du *mein* Gott!” Erősebb érzelem útát tör magának a szó belsejében is: „*undankbares Kind!*” Az ilyen hangsúly-halmozódás a magyarban is mindennapi jelenség: „*Mit csináltál! Rettenetes!*” A franciában is minden szótag külön hangsúlyt kap, ha valamilyen emóció játszik bele a kifejezésbe. Impossible? = egyszerű kérdés; *im-pos-si-ble?* = kétségbevonása a hallott dolognak.

Ez a hangsúlyozás végső kilengésében oda vezet, hogy a szó mindegyik szótagja külön hangsúlyt kap és létrejön az az ejtismód, amit expresszív szótagolásnak nevezhetünk, szemben az, explikáló szótagolással (pl. névbemondás telefonba). Ez az expresszív szótagolás leginkább a vezényszavaknál vagy a sportkiáltásokban jelentkezik: *In-dulj! Wan-je! Wan-je! Tempó! And-ris! And-ris!* — amit természetesen kórusban zúgnak a „drukkerek”. A Magyar Magazin 1930. évf. 16. sz.-ban (53) olvasható: „*Új-pest, Új-pest, Új-pest.* A tömegek ütemes buzditásától hangos vasárnaponként Újpest városa”. A Zátony c. regény egyik alakja mondja (177. l.): „Az iskolánkat ne engedje, ne engedje, ne en-ged-je”. Nagy Lajos egyik novellájában a Költő mondja, vetélytársa verskötetéről, hangos gunnyal és elváltoztatott-expresszív szóejtéssel: *Fán-tász-ti-kus* (Nyugat, 1934: 563). A francia diákéletben mindennaposak a szótagoló kórus-beszéd jelenetei.¹⁹²

Minthogy a nyelvben minden kifejező, expresszív ereje van annak is, ha a hangsúlyozás egyéni eltéréseit utánozzuk. A színész azzal jellemez, hogy más dinamikus hangsúlyt alkalmaz, mint az átlag és közkeletű beszéd. Sokszor komikus ha-

¹⁹⁰ V. ö. Saran, Verslehre, 129.

¹⁹¹ Neuhoehd. Metrik², Strassbg. 1902: 89.

¹⁹² V. ö. pl. Ed. Estaunié regényében (L'empreinte, 1896): „On l'acclama répétant en chœur: Ro-man-cier! Ro-man-cier!” (II. fej.) — Kisebbszínházakban megtörténik, hogy a türelmetlen közönség kórusban ütemezve sürgeti az előadás kezdését: Com-men-cez! Com-men-cez!

tást ér el a színész, alakját jellemezve túlzott vagy hibás hangsúlyozással...

Összefoglalásul annyit mondhatunk a dinamikus hangsúlyozásról, hogy mennél szuggesztívabb, kifejezőbb akar lenni a beszéd, annál erősebb, teltebb hangsúlyozást vesz igénybe.¹⁹³ A dinamikus hangsúly eszköze a logikai megértésnek¹⁹⁴ és a beszéd elhíhető-befolyásoló eszközei közé tartozik... Vannak álmos és vannak szuggesztív előadók. Az utóbbiak egész energiájukat, lényüket beleadják a beszédbe: kevesebb mondanivalóval is nagy hatást tudnak elérni. A „gyűjtő” beszédek titka a hangsúlyozásban van, de lehet drámai erőt éppen az ellenkező célra fölhasználni: megnyugtatóra, hipnotizáló akarát-irányításra. A szó hatalma végtelen.

b) A hanglejtés.

Halkva döngécselsz, de szelíd hurodról
Aetheri hang foly
(Berzsenyi, Tóti Takács Józsefhez.)

Ami a melódikus hangsúlyt illeti, itt végtelen lehetőségei vannak az expresszivitásnak, amit a költő intuíciója hiba nélkül megérez:

Anyám hangjában szomorúság,
Apám hangjában vad feledés...
(Ady, Apámtól, anyámtól jövőn.)

VIII. Edvárd angol király rádió-szózatáról írta az egyik beszámoló (A Reggel 1936 márc. 2): „A király hangja eleinte kissé elfogódott volt és halk de az első mondat után megerősödött és tisztán, világosan, érthetően csengett a szó mérföldek ezrein keresztül. Kissé szomorú, bánatos, fátyolozott a hang, de férfias, igen rokonszenves és közvetlen. A finom angol hangsúly a gondolat és érzés minden árnyalatát érezte, különösen a befejező mondatokban, amelyeknek politikai jelentőségét, minden tartózkodás és óvatosság mellett se lehet lebecsülni”.

Bernhard Shaw Johannájának berlini előadása alkalmából az egyik kritikus a főszereplő (Paula Wessely) hanglejtését így jellemezte: „Ez a hang nem szárnyal, csak meleg, őszinte

¹⁹³ V. ö. még Saran, Verslehre, 124.

¹⁹⁴ V. ö. a pedagógiai, magyarázó hangsúlyozást, amely szinte diktáló módon emeli ki a beszéd egyes részeit.

és főleg tiszta. Csodálatosan tiszta“. Ez a szárnyalás a beszéd melódikus változásaira vonatkozik, ami kétségtávol zeneiség, de mégsem azonos az énekmelódiával, aminek fiziológiai alapja van.¹⁹⁵ Sfk Sándor a költészet melódiáját így definiálja: „A hangok érzéken ható elemeinek kevésbé elemezhető, inkább csak érezhető, bonyolult összehatása ez; része van benne magának a ritmusnak is, de része az egyes hangok minőségének (magánhangzók magassága, mélysége, mássalhangzók keménysége, lágyasága stb.), az egymás mellett álló hangok relatív minőségi értékének: együttes hatásának (mintegy az egyes hangok va-leurjének), a hangbenyomás és a jelentés közti titokzatos kapcsolatnak, de mindezek nem külön-külön, hanem együttes hatásukban hozzák létre a vers zeneiségét“.¹⁹⁶ Érdemes volna kidolgozni a nyelvek összehasonlító melódiatanát, annak az eldöntésére, hogy 1. ugyanaz a melódia ugyanazzal az érzelmi, vagy szemantikai értékkel bír-e valamennyi nyelvben; 2. van-e szerepe a kölcsönvételnek, egyik nyelvből a másikba, a mondat-melódia terén. De egy nyelven belül is vizsgálatra szorul, hogy 1. apriori kifejezés-e valamit a melódia; 2. mi szerepe van a konvenciónak, utánpótlásnak a mondat-melódiában.

Nézzük meg egyelőre, miképen nyilvánul meg a melódia a beszédben. Zenei elemek nélkül nincs semmiféle beszéd.¹⁹⁷ Az emberi hang — akár artikulátlan, akár artikulált formában — mindenképen — expresszív, mert nem csupán a logikai jelentéstartalmával akar hatni. A melódiátlan, józan beszédmodortól a klasszikus tragédia éneklő szavalásáig nagy skálája van az expresszív hanglejtésnek.

*

Hogy mennyire fontos eleme a nyelvnek a melódia, mutatja az a tény, hogy a melódia önmagában is a megértés esz-köze lehet. Ha nem értünk is egy nyelvet, a beszélők hangjából és beszédmodorából kivesszük, hogy pl. egy véleményen van-nak-e, vagy vitatkoznak. A komikus színészt, mihelyt megje-lenik, fölismerjük a hanghordozásáról, ha nem nézünk is a

¹⁹⁵ A beszéd zöngé-magassága folyton ingadozik, éneklésnél egyen-letes. V. ö. Gombocz Zoltán, A mondat zenei hangsúlyáról, Uránia 1907: 130.

¹⁹⁶ Gárdonyi, Ady, Prohászka, Bp. é. n. 280. l.

¹⁹⁷ V. ö. erről még dolgozatunk II, 1. feje. — F. Baldensperger, Sen-sibilité musicale et romantisme, Paris 1925: 75.

színpadra. A gyermek, mielőtt beszélni tudna, megérti a szülei akarátát. Az állatok megértik a mondatnak hívó, elkergető, tiltó alapértelmét.¹⁹⁸

A mondatmelódia önmagában való értelemkifejező lehetőségeit használják ki az utcai árusok, iparosok, akik egy konvencionális-hagyományos melódiával (pl. ablakot csinálni, *abla-la-kock!*) hívják föl a kliensek figyelmét. Ilyen külön melódiája van Párizsban a különböző házalóknak, Bécsben a lavendula-eladóknak,¹⁹⁹ nálunk az ószeresnek stb. Az ima recitatív melódiája más és más a különböző felekezetek szertartásaiban. A pusztá melódia, artikulált beszéd nélkül is lehet jelentésközlő: ilyen internacionális-konvencionális kifejező eszköz pl. a tréfás csodálkozás melódiája.²⁰⁰ Lehet primitív dolgokat (nem-tetszés, hizelgés) melódiával kifejezni, amit minden nyelvközösségben megértenek. VOSSLER²⁰¹ hivatkozik egy olasz tragikus színész bravurjára, aki a számokat egytől százig úgy tudta elszavalni, hogy a szavak eredeti jelentése teljesen háttérbe szorult és a hangsúly-melódia vette át az értelem kifejezését: a produkció egy gyilkos lelki összeomlását ábrázolta, könnyekre fakasztva a közönséget...

Nyilvánvaló, hogy a mondat végső értelmi betetőződését a melódia által nyeri. Szavakból nem áll össze értelem.²⁰² A melódia teszi mondattá az egyes szavakat, ha tényleg mondani akarunk velük valamit. A francia *par exemple* — a hangsúly és a melódia szerint — lehet egyszerű felsorolás és lehet tiltakozó indulatszó... Ez a szócsoporth: *szép ház* lehet egy felsorolás része, de ha mondat, akkor a melódia üti azzá, a beszélő szuggeráló ejtése adja meg hozzá a copulát... Ha azt mondom: *Szegény ember! Szomorú!* — a melódia is hozzásegít

¹⁹⁸ V. ö. O. Jespersen, *Lehrb. d. Phonetik*, 1904: 221.

¹⁹⁹ V. ö. A. Noreen, *Einf. in die wissensch. Betr. d. Spr. Übers.* v. H. W. Pollak, Halle 1923: 129.

²⁰⁰

²⁰¹ *Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft*, Heidelberg 1904: 67.

²⁰² V. ö. Julius-Stenzel.: *Sinn, Bedeutung, Begriff, Definition*. Ein Beitrag zur Frage der Sprachmelodie. *Jahrb. der Philologie* 1925: 160.

annak megértetéséhez, hogy nem a szegény ember szomorú, hanem egy (esetleg gazdag) szájalomraméltó emberrel történt valami elszomorító dolog. Orgon stereotyp kijelentése, amellyel Tartuffeöt akarja jellemezni: *Le pauvre homme!* — szintén a melódia által kapja mondatfunkcióját és a „jámbor, dicséretreméltó, támogatásra érdemes“ jelentést. Az egyes szavak STENZEL szerint (i. h. 188.) azért érthetők teljes mondatértellemmel, mert megnyilatkozik bennük a mondatmelódia lényege: koncentrált, kicsinyített másolatban a megfelelő explikált mondat képét kapjuk. A melódia tehát egységbe-foglaló, állítmányhelyettesítő szerepet kap. A melódia adja meg sok esetben a mondat igazi értelmét, elosztatva az esetleges szemantikai kétségeket... Ha tovább következtetnénk a melódia intellektuális, értelemkifejező szerepéből, akkor eleve azt kellene mondanunk, hogy a költészet kerüli a racionális-precíz verbum finitumokat és az állítmányt a melódiára bízta. Végso kilengése lenne ennek a nyelvtípusnak a Marinetti-féle futurizmus, amelyben már fölszívódtak a mondatkeretek és csak valami hangulati összetartozás hullámozgatja a beszédet: „Tornyok ágyuk férfiasság napsütés erekcio távolságmérő extázis tumbtumb 3 másodperc tumbtumb hullám mosoly nevetés bujócskázás...” (A Tett 1916: 253).

Mennél érzelmesebb a beszéd, annál jobban érvényesül benne a melódikus elem, amelynek jelentkezése és fokozódása nyilván ösztönszerű és a-priori kifejező. Maga a beszéd átlagos hangmagassága is jellemző a beszélő kedélyállapotára. A közönyös nyugodt temperatumu, rezignáltan bosszús ember mélyebb nívón beszél és monoton melódiával, hullámozások nélkül. Az izgatott ember, a nyugtalan kedélybeteg magasabb, élesebb tónusban, pathetikus dallamokkal deklamál.²⁰³ Az erősebb dinamikájú beszéd (kiáltás, szónoklat) magasabb hangszínen mozog, mint a meghitt, baráti konverzáció, vagy a beteg ember tompa nyögése. Ennek fiziológiai oka vannak, a hallgató számára tehát expresszív lesz a magas hangszín. Hasonlót mondhatunk, ha az egyes nyelvek átlagos hangmagasságát össze-

²⁰³ V. ö. Horger Antal, Általános fonetika, 1929: 19. — O. Jespersen, Lehrbuch der Phonetik, 1904: 223. — J. hivatkozik Ségla's könyvére: Troubles du langage chez les aliénés. 1892: 34.

hasonlítjuk. A francia általában magasabb színen, élesebben beszél, mint pl. a német,²⁰⁴ vagy pláne a magyar, amiből az illető népek pszichikai karakterére lehet következtetni.

Ami a melódiát, tehát az egyes hangok közötti intervallumokat illeti, meg kell jegyezni, hogy erre nézve szigorú előírással csak a zene (ének) jelentkezik. A beszédben szabadság uralkodik. De nemcsak az egyes hangok eltérései ingadoznak, hanem az egyes hang (szótag) maga is eltolódik kiejtés közben a skála kétféle irányában²⁰⁵

A melódikus intervallumokat a nagy emóciók megnövelik, a beszéd föl és le csapkod, míg a gyöngédebb érzelmek csökkentik az egymásutániség hangközeit: a beszéd hullámai elsimulnak.²⁰⁶ A „könyörgés“ erősen melódikus, a „parancs“: egy hangnívón mozog. Maga a melódia-hiány is lehet expresszív, pl. monoton szavalásoknál, szavalókórusok szándékos egyhangúságában, rideg válaszokban, amelyek épen az érzelmesség eszközeinek hiányával éreztetik a ridegséget. A szándékosan „lefojtott“, monoton, „önuralomról“ tanuskodó, „impassibilis“ beszédmodor erősen expresszív, talán expresszívebb, mint a melódizálás.

Az írás nem jelzi a beszédnek ezeket az elemeit. Egyetlen melódikus jele a kérdőjel.²⁰⁷

Vannak primitív nyelvek,²⁰⁸ amelyekben ugyanannak a szótagnak különböző hangmagasságon való ejtése más és más jelentést kapcsol a szóhoz. Hosszú vokálissal, mélyhangon ejtett adjektívum nagy tárgyat, rövid-magánhangzás magas-

²⁰⁴ Noreen, i. m. 136.

²⁰⁵ Erről a portamento-nak nevezett és célzatosság nélküli jelenségről v. ö. Noreen, i. m. 130.

²⁰⁶ V. ö. Jules Combarieu, *Les rapports de la musique et de la poésie*, 1894: 34.

²⁰⁷ A másik jel, a fölkiáltójel, a mondat erősebb dinamikus jellegét tünteti föl, de magát a hangsúlyt nem. Gáti István (1817) azt a javaslatot tette, hogy külön írásjelek jelezzék a mondat érzelmeit, azt, amit a beszéd intonációja kifejez. V. ö. erről bővebben A látható nyelv. c. tanulmányomat, 1926: 50.

²⁰⁸ V. ö. ezekről Cassirer könyvét (i. m. 141.), amely Humboldtra (Einl. zum Kawi-werk) és Westermann-ra (*Die Sudansprachen*, 1911) hivatkozik.

hangú ejtéssel ugyanaz kis tárgyat jelöl.²⁰⁹ A hangskálán föl-felé vagy lefelé haladás tehát szemantikai kifejező eszköz: távolságot vagy grammatikai kategóriákat jelöl, esetleg állító igét tagadóvá formál,²¹⁰ főnévből igét.²¹¹ Ami áll a primitív nyelvekre, ugyanazt észlelhetni — a komplikáltabb érzelmek és jelentések síkján — kulturnyelvekben is. DELACROIX²¹² „belső flexio“-nak nevezi a kínai nyelvnek azt a képességét, hogy intonáció-változtatással főnévből igét alkot (pl. „király“ ~ „királlyá lenni“); a *dzso* kínai hangsornak a hangmagasság szerint négyféle jelentése is lehet: 'egyenesen', 'tudni', 'mutatni', 'odaérkezni'.²¹³ Jelentéskifejező ereje, fonológiai szerepe van a hanglejtésnek az egyik észttel nyelvjárásban:²¹⁴ a melódia menetét grammatikai funkció-megkülömböztetésre (genitivus, partitivus, illativus) használja föl a nyelv. A norvég nyelvben a *kokken* szó egyenletes hangnívón ejtve 'szakács'-ot jelent, a végén fölugró melódiával pedig 'szakácsnő'-t.²¹⁵ Noreen (i. m. 139) svéd példája: ha valakinek az állapota után érdeklődünk és az süllyedő melódiával adja az *åja* választ, a szó jelentése: 'nem a legjobban', 'rosszul'; emelkedő melódiával *åja* = 'igen jól'.

A modern európai nyelvek melodikus variációi számos megfigyelés tárgyai voltak. A beszéd hangjával lelkünk változó érzelmeit is kifejezzük — írta már RÉVAI Miklós.²¹⁶ Ha primitív

²⁰⁹ V. ö. Wundt az Ewe-nyelvről: *Völkerpsych.* I. 1, 1911: 361.

²¹⁰ V. ö. Westermann, *Gola-Sprache*, idézi Cassirer, i. m. 142.

²¹¹ Dillmann, *Gramm. der äthiopischen Sprache* 1857: 115; idézi Cassirer, i. m. 142. Cassirer a vocalis harmóniát is az expresszív jelenségek körébe vonja, holott nyilvánvaló, hogy itt egy modern fejleményről van szó, amely nem egyéb, mint az asszimilációnak különleges fajtája, amely tisztán akusztikai jellegű és amelynek semmi köze a jelentéshez. A szavak két csoportba sorakozása még utólagosan sem kelt semmiféle szimbólikus vagy hangulati hatást.

²¹² *Le langage et le pensée*, 1930: 271.

²¹³ Horger Antal, *Általános fonetika*, 1929: 25.

²¹⁴ V. ö. Laziczius Gyula, *Bev. a fonológiába*, Bp. 1932: 44.

²¹⁵ Jespersen, *Lehrb. d. Phonetik*, 1904: 239.

²¹⁶ A magyar nyelv melodikus hanglejtésére von. v. ö. Tolnai Vilmos, *Magyar Nyelv* 1915: 55. — Révai Miklós, *Elaborator Grammatica*. 1808, I: 150. — Fogarasi János, *Hangsúly vagyis nyomaték*, Akadémiai Értesítő 1860, I: 9. — Balassa József, *Nyelvtud. Közl.* 1890: 431. — Balassa József, *Az éneklő hangsúly*, *Nyelvőr* 1890: 70. — Gombocz Zoltán, *A mondat zenei hangsúlyáról*, *Uránia* 1907: 131.

nyelvek egy oktávnyi hangdifferenciával az állítást szükségképpen tagadássá változtatják: a kulturnyelveknek a hangárnyalatok egész skálája áll rendelkezésre, hogy a szavak jelentésén túlmenő értelmet fejezzenek ki.²¹⁷ Legprimitívebb ilyen eszköz a hangmagasság változtatása pl. parancsoknál. Mennél magasabb nívón ejtjük a mondatot, annál „parancsolóbbnak” érezzük a hangot... Ha a színész (szavaló) elbeszélésében egyszerre a skálán fölfelé menve kezdi sorolni az eseményeket, a hallgató megérti, hogy elő kell készülnie valami váratlan, rendkívüli dologra. NOREEN (i. m. 136) *expectativ*-nak nevezi a fölfelé haladó ilyen „előkészítő” melódiát.

Franz SARAN egy önkényesen választott német mondatnak — „Ich habe das Zutrauen in Ihnen verloren” — a melódia és dinamika szerint a következő jelentésárnyalatokat tulajdonítja: 1. egyszerű, száraz kijelentés; 2. elhárítás, vállvonogatva; 3. bosszús kijelentés; 4. erős, de elfojtott bosszúság; 5. aggodalmas közlés; 6. éles bántó megjegyzés; 7. szenvedélyes ki-törés.

*

Modern nyelvek arra is használják a melódiát, hogy épen az ellenkezőjét fejezzék ki annak, amit a nyelv fogalmi eszkö-zével jeleznek.²¹⁸ BABITS Mihály így énekli a nyelv zeneiségé-nek, értelmi kettőségének veszedelmeit:

ó kárhozott, kiben a Szó először született,
az ábrándokbahurkoló, álomharanghuzó,
biborszínű, tömjénzagú, trombitahangú szó.
... minden édenek neve vad poklokat bűvöl
s Kaszandra átkát gúnyosan visszárul veri föl...
Ó, varázs van a szavakon, hogy a Tejlesedés
fordítva értse mind...

(Élet és irodalom, 56.)

Helyzettől, körülményektől, a beszéd előzményeitől, moz-

²¹⁷ „A finomabb esztétikai érzések egyedüli beszédbeli eszköze a hangmagasság váltakozása, a hang melódiája, dallama”. Magyar Muzsa 1920: 248 (Gyomlay Gyula).

²¹⁸ V. ö. Esztétikai szempontok a nyelvtudományban c. dolgozatomat, Magyar Nyelv 1920: 106. — Noreen, i. m. 140–141.

dulattól, arcjátéktól²¹⁹ és főleg a kiejtés árnyalataitól függ, hogy kedveskedő, enyelgő dialógusban ez a szó „Gazember!” épen az ellenkezőjét jelentse annak, amit konvencionálisan érteni szoktak rajta. Viszont egy dicsérő szó is jelentheti az ellenkezőjét, talán még erősebb formában, mint a kárhoztatás:

Brutus derék, becsületes férfiú!

Ha valakinek azt mondjuk: gratulálok! — könnyen sértesnek veheti. De a mondat-melódia még többre is képes. Minden írónikus melódia nélkül, affirmatív, ráhagyó hangsúlyozás is kifejezhet tagadást: „Igen! Megteszed! Hiszem!” Aki nem helyezkedik a beszélők lelkiállapotába, talán észre sem veszi, hogy az előbbi mondatok értelme: „Nem hiszem! Nem teszed meg! Nem”.

Mondhatjuk, hogy a mondatmelódia és logikus értelem ellenkezésének ma már kialakult, konvencionális nyelv-zenei eszközei vannak. A beszélő és a hallgató a legnagyobb biztossággal egyetértének egy ilyen mondat, mint „Finom ember!” (= rossz ember) jelentését illetőleg. A „bocsánatkérésnek” egyik konvencionális melódiája egy kihagyásos mondat értelmét sűríti magába és ennek a „ráértés”-nek eredménye a mondat teljes jelentésváltozása: „Bocsánatot kérek! (hogy ellenkezem, de határozottan az ellenkező véleményen vagyok)”. A bocsánatkérés logikai nyelven való kifejezése ilyenformán tiltakozássá alakul át, még pedig olyan erős tiltakozássá, amilyen dinamikus hangsúlyt kap a megváltozott melódiájú mondat. A francia beszédből szintén számtalan példát idézhetünk arra, hogy ugyanaz a hangkomplexum kétféle ellentétes jelentéssel bír, aszerint, hogy milyen melódiával ejtjük. A *par exemple* kifejezés az értekező próza valamelyik mondatában annyit jelent, hogy „például”; de erősebb nyomatékkal, affektív és külön mondatként ejtve (*Ah, par exemple!*) elveszíti logikai jelentését és csupán tiltakozást fejez ki: az eredeti értelem itt teljesen háttérbe szorul és a jelentésnélküli, szinte halott hangalakot

²¹⁹ A mimikával együtt — a beszéd akusztikai mozzanatainak tárgyalásával — nem szólnak. Robert de Souza (i. m. 309) Marcel Jousse műveire hivatkozik, amelyek a mimikában látják a nyelv eredetét. A pantomimikáról v. ö. még Tolnai Vilmos, Magyar Nyelv 1915: 51.

a beszélő megeleveníti új jelentést-adó hangsúllyal és hanglejtéssel. A mondatmelódia tehát eszköze lehet a jelentésváltozásnak, vagy az eufemizmusnak, mint az előző esetben. A melódia adja a mondatok úgynevezett „sorok közötti” értelmét: „*Je ne dis pas qu'il soit coupable...*” = de azért mégis fennmarad a gyanu, hogy az illetőnek valami köze van a dologhoz. Másrészt viszont a melódia enyhíti a kifejezéseket, elveszi a diplomáciai mondatok életét.²²⁰ BALLY így összegezi az idevonatkozó megfigyelések eredményét: bebizonyított igazságnak vehető most már, hogy a mondat zenei elemei (*intonation expressive*, stb.) szemantikai és stilisztikai értékkel bírnak.²²¹ Robert de SOUZA definíciója: „Par leurs seules intonations, le langage musical en dehors du verbe et le langage verbal possèdent une qualité sémantique commune”.²²²

*

Valamennyi modern nyelvben szemantikai értékkel bír a parancsoló és kérdező hangsúly, amely vagy egymagában is elégséges, vagy kiegészíti a parancsolás és kérdezés egyéb funkciós eszközeit (képzők, szórend). Ez a kérdező melódia sokszor egészen bonyodalmas logikai szituációkat tud megértetni. Ez a mondat: „*Hol volt*” — ereszkedő melódiával egyszerű kérdés; emelkedő melódiával pedig (*hol volt?*) ismétlése és visszakérdezése a kérdésnek. A magyarban a kérdésnél annyira lényeges elem a hanglejtés, hogy egyéb formatívumok megmaradhatnak, de ha a hanglejtés nem kérdez, a szó elveszíti kérdező jellegét: 'hogyan ülsz, *úgy-e!*'²²³ *Igen* ereszkedő hangsúllyal: közömbös igenlés; egy nívón ejtve: katonás jelentkezés; gyöngén emelkedő melódiával: „igen, várom a to-

²²⁰ „L'accent français, si doux, si glissant, permet à lui seul de voiler l'expression” — írja Bally (i. m., Arch. f. neuere Spr. 1912: 123).

²²¹ I. h. 116 és 91. — V. ö. még Ch. Bally nyilatkozatát *Précis de stylistique* c. munkájában (1905: 170): „On prononce une phrase comme: Il est joli, ce tableau! avec un ton tour à tour affirmatif, admiratif, convaincu ou au contraire froidement poli, dubitatif ou même ironique. En français le son Oh! peut, suivant les jeux de la voix, marquer l'étonnement, le regret, le doute, l'ironie et bien d'autres sentiments.

²²² Un débat sur la poésie, 263. (H. Brémond, *La poésie pure*, 1926, függelék.)

²²³ Zolnai Gyula, *Mondattani buvárlatok*. Nyelvtud. Közl. 1897: 154.

vábbiakat és aztán?"; erősen emelkedő hangváltással: kérdés. *Eljősz* lehet egyszerű konstatálás; lehet meglepetésszerű fölkiáltás; parancs, amely indicativusi formája ellenére is erősebb mint az imperativus (jőjj!); kérdés, a szó végének magasabb hangon ejtésével, — hogy csak a főbb típusokat említsük, mert ezek mellett ezernyi variációja lehetséges az expresszív mondatmelódianak és az ennek nyomában keletkező jelentésnek.

A jelentés állandósága mellett is rengeteg lehetőséget ad érzelmi árnyalatok kifejezésére a mondatmelódia. Primitívebb szöveg is költői hatású lehet megfelelő szavalásban. Vannak szövegek, amiket csak az emelkedett páthosz természetellenes melódiájával lehet elfogadni. Gróteszk vagy irreális melódiával (bohóc) komikussá lehet tenni a legkomolyabb szöveget is. Ha a melódia komikusan eltér a megszokott hanglejtéstől és — a jelentéstartalomtól függetlenül — játékos furcsaságokat enged meg magának: tisztán „absztrakt“ zenei eszközökkel éri el hatását.

Beszélő személyek között a dialógus annyiféle melódia-árnyalatot vehet föl, amennyi érzelem lehetséges.²²⁴ Vigjátékban a mondatmelódiák túlzott utánzásával ér el legnagyobb hatást a karikaturista színész... (A színészek végtelen-skálájú melódia-modulációinak megvizsgálásával még adós a nyelvtudomány.)

A beszélgetésnek ezt az örökös hullámlását, gyorsuló-lassuló ritmusát, logikus és érzelmes hanglejtését, emelkedő-ereszkedő melódiáját a közlés és megértés legfontosabb tényezőjének ismeri föl az általános nyelvtudomány.²²⁵ Hans SPERBER írja,²²⁶ hogy vannak szavak, kifejezések, amiket soha érzelem nélkül nem ejtünk: a nemi élettel összefüggő dolgok és azok,

²²⁴ H. Delacroix írja (*Le langage et la pensée*, 1930: 396): „On échange des phrases courantes; la conversation véritable, profonde, chemine en dessous. C'est souvent lorsqu'on cesse de se parler qu'on commence à se comprendre, parce qu'on s'est regardé. Des mouvements et des inflexions de la voix, comme des figures d'une danse et de l'enchantement d'une mélodie, se dégagent une sorte de fascination; une communication intime s'établit entre les interlocuteurs“.

²²⁵ V. ö. pl. Ch. Bally, *Le langage et la vie*, 1913: 58.

²²⁶ Über den Affekt als Ursache der Sprachveränderung, Halle, 1914: 11.

amik valami sérelemre, vagy titokzatosságra vonatkoznak... Minthogy azonban az érzelmes melódia nem változtatja meg a beszéd grammatikai strukturáját, a nyelvészek könnyen negligálják a kifejezésnek ezeket a „felhangjait“.²²⁷

Erős melódiát bírnak el az indulatszavak is, valamint a helyeslés tagadás kifejezései. A magyar *igen* melódikus variációit már említettük. A német *ja* röviden, mély hangon ejtve: határozott igenlés. O. JESPERSEN (Lehrbuch der Phonetik, 1904: 229.) írja: „Ein Mensch, der seiner Antwort nicht so sicher ist, wird sein *ja* in einem Mittelton anfangen und es ausziehen, indem der Ton beständig langsam sinkt. Steigt ungekehrt der Ton in *ja* zuerst, um dann umzuschwingen und ziemlich tief zu schliessen, so bedeutet das frohen Beifall“. Hogy miért van mindez, arra csak azt felelhetjük, hogy a zenei melódiának ez a hatása az emberi lélekben gyökerezik és hogy valamennyi nyelvben hasonlóak a kifejezés föltételei. Vegyük harmadik példának a francia *oui* szót igenlő értelmében. Röviden, ereszkedő melódiával ejtve: kategórikus igenlés. Magasról ereszkedő, hosszú ejtéssel: jóváhagyó, ráhagyó hozzájárulás. Mélyen ejtett melódiával, az elejét röviden hangsúlyozva, a végét nyújtottan ejtve: kevés fontosságot tulajdonítunk a dolognak, hanyagul helyeslünk. Két rövid szótag, magas tónusban, a vége még magasabban: annyit jelenthet bizonyos kihívó éllel, hogy „képzeld, igen, akár helyesli, akár nem.“ A variációkat szaporíthatók, anélkül, hogy valaha is ki-meríthetnők az eshetőségeket, mert ahány *oui* van, annyi érzelmi árnyalat nyilatkozhat meg benne. Hasonló megfigyeléseket tehetünk ennél a francia mondatnál: *je ne sais pas*, amelynek értelme lehet 1. állítása valami negatívumnak, 2. tagadás, 3. elliptikus mondat, „itt van valami a dologban“, 4. (szótagolva) kategórikus tagadás.

A melódiák nyelvek-közötti megegyezése mellett vannak ingadozások, eltérések és különbözőségek is a nyelvekben: az egyes nyelvek sajátos melódia-készletét meg kellene vizsgálni ebből a szempontból.

*

A magyar hanglejtés néhány kottáját TOLNAI Vilmos és

²²⁷ V. ö. Vendryès, *Le langage*, 1921: 166.

HORGER Antal közölte,²²⁸ általánosságban utalva a nyelvmelódia és az érzelmek kapcsolataira: az átlagos hangmagasság az érzelmek intenzitása szerint változik; a hangközöket növelik az érzelmek; a hangmenet egymásutánja is variál és egyenletes, emelkedő, ereszkedő, ugró, szökő, eső, sikló lehet a beszélő kedélyállapota vagy a mondatlejtés szerint. Rajtuk kívül VISKI Károly, CSÜRY Bálint,²²⁹ BALASSA József²³⁰ és GOMBOCZ Zoltán foglalkoztak a magyar hanglejtéssel. VISKI²³¹ egy fontos mozzanatra mutatott rá, amit az *oui* ejtésével kapcsolatban már illusztráltunk: az idő mértékre, amely független a szótagok rendes hosszúságától.²³² Olyan a beszéd, mint a harmonika: tetszés szerint tágítható és megint rövidíthető. VISKI példája: *Jaaaaaj be gyönyörű széééép!* Ez a jelenség már az expresszív hangok körébe tartozik, úgyhogy még visszatérünk rá.²³³

*

Fölvethetjük a nyelvmelódia fejezetében is a szórend kérdését. A melódia szintén kapcsolatba lép a beszéd logikai szerkezetével. CSÜRY Bálint kimutatta, hogy a szamosháti nyelvjárásban, a mondat belső szerkezete szerint, hol az utolsó, hol az utolsó előtti szótag hangnívója magasabb a többinél.²³⁴

A befejezésre jutó mondat melódiája a végén leereszkedő; a függőben hagyott mondat-konstrukció magasabb tónusban végződik. Ez a szemantikai funkció hozzáigazodik a mondatok egymásutánisághoz. Nem közömbös a melódia szempontjából, hogy mellérendelő, vagy alárendelő-e a beszéd szerkezete; hogy a mellékmondat megelőzi, vagy követi-e a főmondatot.

A mellérendelő ismétlés második tagja rendszeren mélyebb nívón ejtődik, mint az első. Egy prédikációból idézem a következő

²²⁸ Magyar Nyelv 1915: 111. — Horger Antal, Általános fonetika, 1929: 26. — A francia mondatok kottái Pierson id. művében: 168. l.

²²⁹ A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái, Magyar Nyelv 1925, 1; Jegyzetek a szamosháti hanglejtéshez; Magyar Nyelv 1926: 106.

²³⁰ Magyar Nyelvőr 1890: 176. A zágoni dialektusnak arról a sajátosságáról, hogy a kérdő mondat utolsó szótagját erős hangemeléssel ejtik. Hasonló hanglejtéssel beszélnek kijelentő mondatokban is, Eger vidékén.

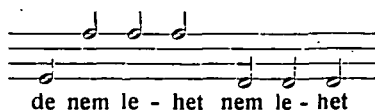
²³¹ Magyar Nyelvőr 1919: 70.

²³² V. ö. erről alább a III, 4, c) fejr.

²³³ V. ö. alább, dolgozatunk III. 6. fejr.

²³⁴ Magyar Nyelv, 1926: 108 és 1925 I.

mondatot: „Az ember a bűnt letagadná a világból. De nem lehet! *Nem lehet...*” Kottázva:

Minden olyan mondat-egység, amely beékelődik az egész mondat-komplexumba, melódiájával is kiütözik. Rendesen mélyebb tónust kap a közbeékelte mondat. Itt tehát a melódia nem fejez ki semmiféle külön tartalmi mozzanatot, csupán formailag is elválasztja egymástól a logikailag össze nem tartozó részeket. NYROP²³⁵ példája:

A ces mots, l'animal pervers
(C'est le serpents que je veux dire...)

....

Lafontaine, Fables X, 2.

Ez a melódia-képlet természetesen elsősorban epikus és intellektuális költői szövegre jellemző. A zárójel megszakítja a melódiát:

Áldásadólag terjeszté fölējök
Kézét (hogy e kéz mást nem adhatott
Nekik, mint pusztá áldást!)
S helyére visszaballagott.

(Az Apostol, II.)

ARANYNál gyakoriak az ilyen melódia-megszakító közbeszúrások:

Már a természet is, hullván bilincse,
A hosszú, téli fásult dermedés,
Készíti új virágít...

Versben megakasztólag hat a dialógus is, mert önálló melódiát követel, amit pedánsnak érzünk, valahányszor idézőjelbe botlik a szem:

„Ki a vezér?” ... Ócsay Pál
Egy fia.
„Csapat száma?” ... Ötven lovas
Dalia.²³⁶

²³⁵ Manuel phonétique du français parlé, Copenhague 1923: 126.

²³⁶ Kozma Andor, Magyar symphoniák, 1924: 44.

Ahol a mondat nem tud befejeződni, a kísérő dallam is függőben marad és szintaktikai funkciójával magyarázza a gondolatszerkezetet:

S midőn immár fölül volt
A csillagoknak milliárdjain,
Elért... elért...
A mindenség végére tán;
Nem... a mindenség közepére!

(Az Apostol, III.)

A megnyugvásra sohasem jutó romantikus tiráda a melódiát is végnélküli crescendóban nyújtja és hosszú lebegések után még a fortissimo is emelkedő tónusú, mint valami kihangzó dobütés a szimfónia végén:

Megköszönve a napot
.....
Mely dicsőség
— Semmi kétség —
Ő érte
Jött létre
Csupán ő érette, m i n d!

Ez a végnélküli melódia teszi romantikussá a magyar hexametert is, amely a sorvégnél ritkán zárja le az értelmet. Örökös enjambement,²³⁷ átnyulás egymásutánja sorokról sorokra. A Zalán futásának melódiája egy nagy ereszkedő folyam, amelynek hömpölygését nem szakítja meg zavaró melódia.

(Folytatjuk.)

Zolnai Béla.

Pereputty.

N. SEBESTYÉN IRÉN-nek Az uráli nyelvek halnevei c. monographiája (NyK. XLIX, 1) általános feltűnést keltett a magyar nyelvészek körében és osztatlan elismerést szerzett szerzőjének. (Még MOÓR ELEMÉR is meg volt vele elégedve! L. NNy. VIII, 125). Nagy érdeklődéssel olvastam el tehát újabb munkáját, melyben *pereputty* szavunk eredetét tárgyalja (NyK. L, 417). Szépnek ez is nagyon szép, mert jól van megírva és szellemes

²³⁷ V. ö. dolgozatunk II, 5, f) feje.